

A Hanság földrajza.*)

A Hanság energiáinak szerepe a peremtelepülések gazdasági életében a szabályozások koráig.

(A tájtól való függés s hatása az emberre).

A Hanság medencéje, mint láttuk, a történelem folyamán mindig nagybirtokosok kezében volt, míg a medence peremének egy része szabad állapotú köznemesek, elszegényedett nemesi családok tulajdonát képezte. A nagy birtokokhoz tartozó jobbágyfalvak gazdálkodási körébe tartozik a Hanság egészen a szabályozások koráig (XIX. sz.), a nagybirtokosok legfeljebb csak annyiban gazdálkodnak a területen, amennyiben a medence szélein elhelyezett majorjaik állatállományával legeltették a tágas legelőket, vagy ők is igénybe vették a nád-erdőket, egyébként jobbágyaiknak adták bérbe.

Az egész területet a növényi vegetáció elhelyezkedésének megfelelően 4-féle gazdálkodási zónába sorozhatjuk. 116 m-es szintnél magasabb, réti fűfélékkel, sással benőtt terület az állattenyésztő gazdálkodás, szénatermelés színtere. A 114 m-es szint felett egy nagyobb, külső öv a nádtermelés, a belső, keskenyebb kákaöv, a kákatermelés és a vízzel borított medence-részek, a tavak halgazdálkodás területei. Hogy a terület említett energiáinak a peremen elhelyezkedő jobbágytelepülések gazdasági életében elfoglalt szerepét tisztán láthassuk, s hogy a szabályozások révén kialakuló új tájkép nemzetgazdasági fontosságát megérthessük, vizsgálnunk kell milyen módon alkalmazkodott a peremtelepülés embere a miliőhöz s hogyan tudta értékesíteni annak energiáit.

A medence peremén elhelyezkedő mocsárvilágot kívülről körülzáró zóna füves, sásos rétségek területe az állattenyésztés színhelye. Míg a magasabb perem s az árvízmentes lápszigetek egyik-másika főként a mezőgazdálkodás, gabona-termelés szolgálatában áll, addig a jobbágy-lakosság állatállo-

*) Első részét lásd ez évfolyam 1. számában.

mányának szükséges takarmányát a községek határába eső hansági rétek biztosították. Az állatállomány rendszerint a községek által bérbe vett réteken legelt s a földesuraknak fizetendő árendához kiki a legelőre hajtott állatok arányában járult. A legelőgazdálkodást leghívebben tükrözi vissza II. József császárkori katonai felvétel,⁴⁶⁾ mely egy-egy község határában 15—20 drb kútat tüntet fel, — rendszerint a szigetek szélén — hol a legelésző gulya vízszükségletét biztosították. Ezekre a rétekre járt az uradalom gulyája is 400—500 drb-ból álló csoportokban, melyek nagyjából szilaj magyar fajták voltak. Sokszor valósággal hasig süppedtek a vizenyős talajban, azonban hozzászoktak, mert télen-nyáron künn voltak a legelőn. A téli havazásoktól eltekintve, — amikor az idő viszontagságai ellen védő, fűzből font, náddal fedett baromszállásokon tanyáztak (innen a lébényi határban levő Bormáz-pusztá, régen Baromház), — állandóan a legelőket járták.⁴⁷⁾ Híresek is voltak a szép rábaközi, s hanságmenti marhák. Csak innét érthető meg, miért voltak oly kelendősek a győri vagy soproni vásárokon a Hanság környékének állatai. Nemcsak szarvasmarhák, de juhok is jártak az emelkedettebb, vízmentes legelőkre, sőt Tóközben ide járt a loállomány is. (Réti, Fehértó, Kapi, Sövényháza elsőrangú lótenyésztő helyek.)

A legelőket s réteket a jobbágyság földesuraiktól bérbe vették s rendszerint pénzben, szénában és munkaszolgáltatással rótták le a bért. 3—6 évre szólt a legtöbb szerződés. Az összeállott jobbágyság az árendát a réten termelt boglyák száma s minősége szerint fizették. Kétféle szénát különböztettek meg: édes (a vízzel kevésbé elöntött területeken) és a keveset érő savanyú szénát. Az előbbiért a XVIII. sz. végén boglyánként 1 forintot, utóbbiért 45 krajcárt fizettek. Az árvizek gyakorisága és pusztítása következtében a bérlő jobbágyság szerződéseikben mindig kikötötték, hogy azon esetben, ha az esőzések, vagy áradások következtében nem tudják összegyűjteni szénájukat, nem kötelesek árendát fizetni. 1798-ban a sütőri gazdák a külső urkonj szántókért — 14 köblös föld — 39

⁴⁶⁾ A felvételt részletesebben ismerteti Eperjessy Kálmán „A bécsi hadi levéltár magyar vonatkozású kéziratok térképei” című munkájában. Föld és Ember 1928. VIII. évf. 2. sz.

⁴⁷⁾ Szent György napjáig a jobbágyság bárhol legeltethették marháikat, utána csak a bérelt területeken.

forintot és 59 krajcárt fizetnek, mutatja, hogy a szántó a réttel szemben nagyon értékes volt.

Úgy látszik, a széna ára lassanként emelkedett, mert 1800-as évek elején 1 boglya jó szénáért már 2 frt, középszerűért 1 frt 30 krajcárt, alábbvaló, savanyúért 1 forint 15 krajcárt fizetnek a süttőri jobbágyságok. Máskor felesben kaszálják a földesúr rétjeit. Így 1803-ban a szergényi jobbágyság elvállalja az uraság rétjeinek lekaszálását oly feltétellel, hogy minden második boglya az övék, de viszont tartoznak az uraság szénáját előbb, mint a sajátjukat, hazahordani. Ezenfelül a sarjúkaszálás őket illeti, de boglyánként 2 forintot szolgáltatnak az uradalmi pénztárba. Azon esetben pedig, ha az uraságnak nem lenne szénára szüksége, az átvett széna után szekerenként 5 forintot fizetnek. Ebből láthatjuk, hogy meglehetősen nagy boglyákat készítettek, mert 2 boglyából rendszerint megrakodhatott egy szekér.

Előfordult az is, hogy egy-egy határban elterülő rétet, annak mindennemű (legeltetés, kaszálás) használatával bérbe vették. 1806-ban az agyagosi és szergényi jobbágyságok egész Pomogyig bérbe vették a Hanságot, melyért 700 forint árendát fizettek, azonfelül kötelezték magukat évente 70 szekér — szekerenként 6 q-t számítva — jobbminőségű gimesdombi, vagy rábamelléki szénának az eszterházi versenylovak részére való, úrbéren kívüli szállítására. Máskor a legelők utáni bért az állatok darabszáma szerint fizetik. 1830-ban a kapuvári jobbágyság 360 drb marhától — darabonként másfél forintot számítva — 540 forint legelőbért fizetnek. A községek igen szép összegeket fizettek a rétekért s a legelőkért a földesuraknak. Kiss József szerint a XVIII. sz. végén a kapuvári uraság pénztárába évente 7000 forintot fizettek be a jobbágyság szénázásért.⁴⁸⁾

Semmiképen sem szabad azt gondolnunk, hogy az a bőséges széna, mely a Hanság rétjeiről évente lekerült, kizárólag a jobbágyság állatállománya takarmányfogyasztását volt hivatva fedezni, ellenkezőleg, arra csak egy kis részét fordították, hanem igenis kereskedelem útján áruba bocsátották. Igen gyakran állataikat nemcsak nem eresztették a legelőre, hanem odahaza, istállókban tartva, vásárolt takarmányon tartották,

⁴⁸⁾ Kiss I. Mon. Hung. I. k. 342. I.

hogy minél több szénát tudjanak eladni. A múlt század közepén a szénakereskedelem, melynek Osli volt a központja, még jelentős bevételi forrása a peremtelepüléseknek.

A szénakaszálás júniustól augusztusig tartott, amennyiben nagy területeket csak a talajvíz felszikkadása után lehetett megközelíteni. A kaszáló munkások az ingó tőzegtalajba való besüppedés ellen úgy védekeztek, hogy fabocskort húztak a lábukra, vagy deszkalapot kötöttek talpukhoz. A szunyoghidak elleni védekezésül kalapjukat fűcsomókkal vették körül. Nemcsak a kaszálás, de a fű szárogatása is sok vesződséggel járt. A laposabb, vízállásos helyekről rendszerint emelkedetebbek, vízmentes helyekre kellett hordani a lekaszált fűvet, bár a nagyobb árvizektől ezek sem voltak mentesek s ezért sokszor előfordult, hogy a kaszálás idejekor bekövetkező áradás a rendről egészen elhordta a fűvet, vagy az sokáig vízben állva, végül elrothadt s értéktelenné vált. Ilyen esetekben a földesúr elengedte az árendát. A megszáritott szénát hatalmas boglyákba rakták, széleiket, hogy a szél el ne dönthesse őket, lekötötték. 2—3 q széna volt egy-egy boglyában. Ilyen nagy boglyák felállítására azért volt szükség, mert a süppedő talajról a szénát tél előtt, amikor a talaj megszilárdul, hazavinni nem lehetett s ha több kicsi boglyákban helyezik el, úgy sok elrothad, veszendőbe megy.

A szénatermés mennyisége évek és területek szerint igen különböző volt. Nedves, csapadékdús esztendőekben mindenütt dús (30 q), de értéktelen, savanyú, míg szárazabb esztendőekben a vízmentes területeken kevesebb (15—20 q), de értékes széna termett. A tél folyamán szekereken vagy szánon hazaszállított szénát vagy saját maguk vitték elárúsítani, vagy pedig a községben levő szénanagykereskedő bizományosnak adták el. Főbb piacai: Sopron, Győr, Magyaróvár, Bécsújhely és Bécs voltak. Különösen a bécsi fiákerosok lovai fogyasztották jó étvággyal ezen olcsóbb, savanyú széna nagy adagait. A múlt század közepén 6 forint volt 1 q széna. A szárazabb esztendőekben a hanságmenti, hanyi széna igen kedvelt takarmány volt még a magyar falvakban is, hova a gazdák maguk szállították s rendesen gabonáért cserélték el. Ma ilyen formában egyáltalán nem beszélhetünk szénakereskedelemről. A peremközségek birtokában legfeljebb annyi rét maradt, amennyiből saját állatállományuk fogyasztását fedezhetik, a terület

többi részét, minthogy emelkedett peremekről van szó, a mezőgazdálkodás foglalja el. A Hanság ezen említett, külső réti zónájának felel meg ma, a lecsapolás folytán medence közepére visszahúzódó u. n. „Vad-Hanság” 30 ezer kat. holdnyi lápréte, melynek csak 37%-a van kisbirtokosok kezén. A nagybirtokok innét fedezik távoli uradalmaik szénaszükségletét, piacra csak keveset bocsátanak.

Nádtermés.

A medence második, mondhatnók legnagyobb kiterjedésű belső zónáját a náderdő képezte. Mint milliónyújtotta energia a tájkép jellegzetes eleme. A peremtelepülések gazdasági élete igen sok téren a nádhoz kapcsolódott. Akár a nádfedte házakra, vagy a fában szegény mosoni jobbágy községek tüzelőanyagára gondolunk, lehetetlen nem értékelnünk a nádnak a gazdasági jelentőségét. Ebből csinálták kerítéseiket, a fiatal, rövidebb nád hegyét levágva kitűnő takarmányul használták, mert cukortartalmánál fogva nagyon szerették az állatok. A náderdők egyes részeit a jobbágyok és a szegény köznemesek bérbe vették s a termés egy részét saját szükségletükre fordították, részint pedig eladták. 1798-ban a saródiak bérbe veszik a határukban levő hercegi nádast 3 évre oly feltétellel, hogy évente 310 jobbágy és 40 helyesgazda kaszást kötelesek adni az uraságnak szénakaszálás idején és a hercegi uradalom bármikor arathat nádat a saját szükségletére. A XVIII. sz. végén 100 kéve nádért 2 forintot kértek az eladók, amely ár a nád vízszabályozás következtében előállott gyors eltűnésével párhuzamosan a XIX. sz. 50-es éveiben (100 kévéként) 5—8 forintra szökkent fel.

A mádvágás augusztus végén kezdődött s rendszerint tavaszig tartott. Főként csónakról u. n. kocérral vágták s csónakon hordták ki szárazra, befagyott vízen pedig u. n. jégtoló kaszákkal aratták.⁴⁹⁾ A Fertő és Hanság érintkező vonalán — főként a sarródi határban — ősszel történt a nádaratás, amennyiben télen a szél által mozgásba hozott víztömegek vagy a Fertő déli oldalára tódultak, vagy a jég alól elszökve a víz és jég között ürt hagytak s ezáltal veszélyessé tették a nád megközelítését. A nádaratás speciálistái, mint a hanságmentiek

⁴⁹⁾ Dr. Élő Dezső: Sarród község monografiája. 1928.

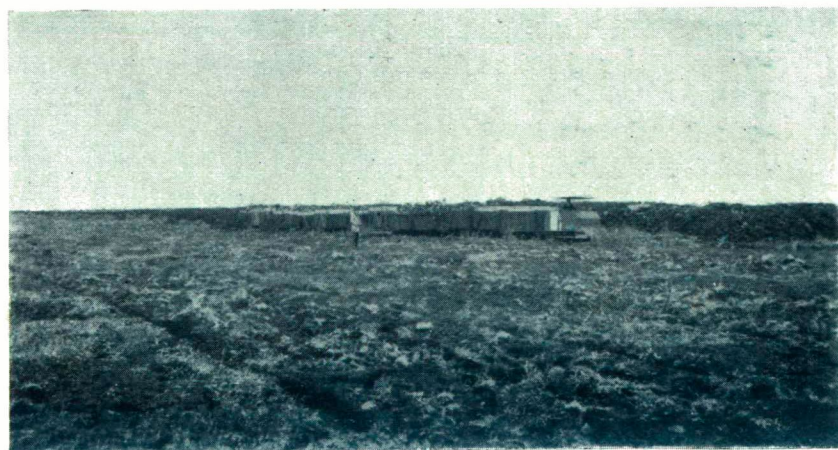
közös meggyőződése tartja, a kónyiak. Egy munkás naponta 50—60 kéve nádat tud levágni, melyért partra szállítva kévenként 10—12 fillért kap. A levágott nádat hosszúság szerint VII osztályba sorozzák. A leghosszabb, legértékesebb I. osztályú nád 250 cm., a VII. osztályba már csak 140 cm. hosszúak tartoznak, az ennél is rövidebb nádat tüzelőanyagként használják. Ma már csak úgy beszélhetünk, hogy egykor — 100—200 évvel ezelőtt — rengeteg nád volt a Hanság mocsaraiban, melynek jelentékeny részét nem is tudták learatni, hanem, hogy a következő évben szebb legyen a nád, felgyújtották. Fenséges látvány tárult esti alkonyatkor a községek lakói elé, sőt távoli Sopron és Győr is részesült eme pompás tűzijátékban. Ma már nem kell felgyújtani, azonban az itt-ott előforduló, inkább csak a Fertő déli oldalára szorítkozó nádasokat bosszúból, vagy véletlenségből mégis felgyújtják s ezáltal sok munkás betévé falatját veszti el. A saját szükségleten felül megmaradt nádat eladták a kereskedőknek, akik főként Nürnberg, München, Duzendtheich, Feucht és Kottbus városok gyáraiba szállították. Ezen kereskedelemmel kapcsolatban alakítottak az eszterházi állomás közelében egy nádfeldolgozó gyárat, amely évente 800 ezer kéve nádat dolgozott fel. Természetesen, amint eltűnt a nád, azonnal beszüntették az eszterházi feldolgozó telepet is. Ma már messze vidékekről kell a lakosságnak beszereznie nádszükségletét, hogy viskója fedelét kijavíthassa, amennyiben a Hanságban legfeljebb 100 holdra tehető, kisebb vízállásokban előforduló nádas mégcsak az uradalomak szükségletét sem fedezi.

A káka és a gyékényfonó háziipar.

A vizenyős, középmedlységű (1—2 m.) vízzel borított mencedék jellegzetes növénye a káka otthonos volt a Hanságban is. „Hajós nép”-nek nevezik, mert a parti növényzet közül ez merészkedik legbeljebb hatolni a vízbe s megelőzi még a nádat is. Épen ezen tulajdonságánál fogva sokkal igényesebb, mint a nád és mihelyt nem kapja meg a tenyészetéhez szükséges vízmélységet, áldozatává lesz a háta mögött előretörtető náderdőknek. A múlt század közepén még nagy területeket borított a káka, azonban amily mértékben a szabályozások következtében visszahúzódott a víz, ép olyan arányban fogyott évről-évre

7. ábra.
Rigoló-éke szántás közben.

8. ábra.
A szántásra váró tőzegbánya képe a tőzeg egy részének elhordása után.

a kákaöv is. A XIX. sz. végén pedig teljesen eltűnt. Ma alig néhány példány képviseli a csatornák partján.

A kákatermással kapcsolatban honosodott meg a Hanság környékének virágzó ősi háziipara: a gyékény- és szatyorfonás. A természet titkait fürkésző ember már műveltségének alacsony fokán észrevehette a káka kötésre, fonásra való alkalmasságát s bizonyára fel is használta. Kezdetben természetesen csak a saját házi szükséglete kielégítésére dolgozott; műveltségének magasabb fokán, amikor a foglalkozási ágak meglehetősen elkülönültek s a lakosság nagy része inkább földművelő s állattenyésztő életmódot folytatott, ezen foglalkozási ágak teréről kiszoruló akár szegényebb nép, vagy az említett munkában kevesebb résztvevő nők körében kialakult a gyékényfonó ipar. A népesség túlszaporodása mégcsak fokozta az elkülönülést és egyeseknek ezáltal kenyérkereseti forrása lett. Főként a kishatárú községek — Bősárkány, Pusztasomorja és Sarród — szegény népe karolta fel a gyékényfonást. Nyersanyagot könnyű szerrel tudták beszerezni, hiszen mindjárt a falu határában megtalálták a nagyterjedelmű kákaerdőket, ahonnan a levágott kákát hazaszállítva elraktározták s folyt egész éven át a gyékény- s kosárfonás. Sokan éltek belőle, különösen a téli, zord napokban, amikor egyéb munkaalkalom nem kínálkozott. A milió hatása ép abban mutatkozik, hogy a gyékényipar, mely valamikor a táj energiájából bontakozott ki, bár ma a káka teljesen megszűnt tájalkotó elem lenni, mégis fennmaradt a peremtelepülések táji életében, de a szükséges nyers anyagot hazánk legkülönbözőbb vidékeiről szerzi be. A sarródiak leginkább a Fertőmellékről, Rákosról, zalamegyei Csöngöről; a pusztasomorjaiak Fertőről, Csilizközből, Szigetközből, a dunamelléki mocsarakból, Nagyberekből, Kisbalatonról; bősárkányiak Tolna megyéből, Sármellékből, somogyi halastavakból, Hortobágyból, sőt békében Torontál és Békés megye mocsaraiból szerezték be kákaszükségletüket. Ma, sajnos mindenütt erősen visszaszorul a káka, mert a mocsarakat lecsapolják, vagy halgazdálkodásra alakítják át s azért a kákát kiírtják, pedig tapasztalt kákavágó emberek állítják, hogy a káka levelei közt levő, nyúlós nedvet nagyon szeretik a halak.

A nyersanyag fenti helyekről való beszerzését nagykereskedők végzik, akik holdszám veszik a kákát s felfogadott munkásaikkal arattatják le. Aratás, mely mindig csónakról tör-

ténik, aug. 8-tól szept. első feléig tart. A káka hazaszállítása nagy távolságok miatt vasúton történik s ez az egyébként olcsó nyersanyag piaci versenyképességét erősen korlátozza. A kereskedelmi és földművelésügyi minisztériumok illetékes tényezői látva a gyékényfonó ipar fenntartásának a túlszaporodott községek lakói részére biztosítandó munkalehetőség szempontjából való szükségességét, minden tőlük telhető módon igyekeznek ezen háziipart támogatni. Elsősorban a vasúti tarifa legkedvezőbb szállítási díjait fizetik a káka szállítása után, azután kamatmentes kölcsönök nyújtásával lehetővé tesszik nagyobb mennyiségű nyersanyag beszerzését, sőt külföldre való szállítás esetén a vámdíjakat is mérséklük. Hogy mit jelent ezen ipar, mutatja az, hogy közel 3 ezer embernek nyújt télen-nyáron munkaalkalmat és tisztességes megélhetést, ami pedig egyébként, — mint pld. Bősárkány község esetében, hol 1800 hold a község területe s ezen 2400 lakos él, tehát 1 emberre $\frac{3}{4}$ hold jut, — lehetetlen volna. Pusztasomorján 600, Sarródon 300 ember él gyékényfonásból. A szegényebb nép évenát dolgozik, legalább is az asszonyok és gyermekek, gazdagabbak csak ősztől tavaszig, mikor a mezőn nem lehet dolgozni. Lázás munka folyik ilyenkor a faluban, apraja-nagya serényen dolgozik. A gyermekek rendszerint a könnyebb munkát: u. n. insodrást végzik. Egy-két óra alatt megsodor egy ügyesebb gyerek 150 m. hosszú int, ami elég egy gyékényhez. 3—4 óra alatt szövö meg egy ember a nagyobb gyékényt, melyért a kereskedő 1 P 60 fillért fizet. Ez 3 m. hosszú, 1·7 m. széles; van rövidebb is, pld. 70 cm. hosszú, 50 cm. széles, melyért 80 fillért, a padlógyékény 3 m. hosszú, 70 cm. széles és ezért 1 P 20 fillért kapnak.^{49a)} A gyékényfonás majdnem kizárólag sarródi specialitás, úgyannyira, hogy ők csak rendelésre csinálnak szatyrot.

A szatyor- s kiegészítőkészítés mesterei főként a bősárkányiak, részint a pusztasomorjaiak, bár náluk elterjedtebb a gyékényfonás, sőt ők a nyersanyagnak u. n. pintérkáának Bécsbe való szállításával is foglalkoznak. Bősárkányiak a múlt század nyolcvanas éveiiig főként csomagoló gyékényt készítettek, azonban kisebb mértékben egyéb ágaival is foglalkoztak. A XIX. század végén egyik szegedi kiállításon tanítójuk

^{49a)} Dr. Élő Dezső i. m. 70. l.

megismerkedve a tápéi szatyorfonással, midőn hazament, megtanította a falubelieket is a szatyor s kézikosár fonására, amely lassankint általánossá lett a községben. Fokozatos fejlődés után ma már oly ízléses, csinos kivitelű kézi kosarakat, táskákat, (bevásárló, iskolai, kézimunka) készítenek, hogy velük a két évtizeddel ezelőtt országszerte ismert, csehgyártmányú vesszőkosarakat teljesen kiszorították. Igen sok úri család kedvenc szobadíszé a bősárkányi díszes gyékényágyvédő. A cseh iparosok észrevéve a gyékényárúk nagy kelendőségét, ők is áttértek készítésére. Sőt az egyik pozsonyi kereskedő, hogy árúik semmiben sem térjenek el a magyar készítményektől, egy bősárkányi leányt jó fizetést biztosítva neki, kivitt gyárába, aki az ottani munkásokat bevezette a kosárfonás titkába. Az utóbbi években már nagy konkurenciát csináltak a magyar árúknak Bécsben, ma azonban a leszállított tarifák és vámok újból felfrissítették árúink forgalmát. Naponta egy 15—16 éves leány 4—6 szatyrot vagy kosarat készít — drbként 40—80 fillért számítva — s így könnyű munkával 2—3 pengő kereset az év minden napjára biztosítva van. Az elkészített kosarakat bármikor és bármilyen mennyiségben a faluban levő bizományos megvásárolja és szállítja kis és nagy tételekben az ország és külföld különböző városaiba.

Bősárkányiak évente 40—45 vagón nyersanyagot dolgoznak fel s kb. 250—300 ezer darab táskát készítenek belőle. (1 vagón kákából átlag 6400 táskát lehet csinálni.)

Hazánkban a főárúsító piaca Budapest, — bár itt a tápéiak erős konkurenciával meglehetősen visszaszorították őket, — a vidéki városok közül Győr, Sopron. Külföldi piakai Ausztriában (főként Bécs), Cseh- és Németországban, sőt a tengerentúli kontinensen, Braziliában és Egyesült-Államokban vannak. Újabban a kivándorlók Brazília és Argentina mocsaras tájain is meghonosították.

Az elmúlt mocsárvilág miliőhatása folytán fellendülő háziipar jelentős tétele az említett községek gazdasági életének; hogy meddig sikerül mesterséges fenntartása, csak a jövő fogja eldönteni. Ma már a fiatalság idegenkedik ezen mesterségtől, mert ő nem ebben a miliőben nőtt fel, őt a ringó búzatáblák ihlete érintette meg, inkább az ekeszarva és kapa nőtt munkátszomjazó lelkéhez.

A halászat.

Mint minden élőlénynek, különösen pedig a kultúra alacsony fokán élő embernek a tájéletbe való bekapcsolódása feltételezi a miliő létbiztosító energiáinak, elsősorban az élelemszerzés s lakásfelállítás lehetőségének előfordulását. Miliőnkben, miként láttuk, a település színtere az árvízmentes perem s az árvizek fölé emelkedő lápszigetek voltak. Ezen területeken helyezte el a vályogból, fűzből, nádból összetákolt hajlékát. A tulajdonképpeni vonzó ok, mely az ősembert a Hanság mocsaraihoz csalta, az élelemszerzés könnyű lehetősége volt. Ezen utóbbi energia tájunk ingoványos, tavakkal változatos felszínén nem lehetett más, mint a gazdag, szárazföldi és vízi állatvilág. A mocsarakban, tavakban és folyóvizekben bőven akadt hal, az éger- s náderdők a tarka állatvilág tanyahelyei s az itt elejtett vad, vagy a szárnyasok tojásai kitűnő táplálékot nyújtottak a halász-vadász őseMBERnek.

A mocsarak poshadt vizében, amit még a tőzeg bomlásából keletkezett gázok is csak rontottak, kevésbé finom, u. n. sárizú halak voltak. Legtömegesebben a ponty fordult elő, de szép számmal akadt harcsa, csuka is. Utóbbi leginkább a pomogyi nádasokban élt. A medence mosoni részeim gyakori volt a kárász, — innen Garázs- v. Kárásztó neve, — míg a déli oldal folyóit a keszeg — Keszegér róluk kapta nevét — és dörgőce látogatták. Az árvizek alkalmával igen értékes dunai halak — pld. lazac — maradtak vissza a Hanság tavaiban.

A halászat színtere a folyók — Répce, Rábca, Kiszrába — és a tavak — Loblói- és Királytó — voltak. A kapuvári várnép árpádkori társadalmának egyik osztályát a Rábából élő rákászok és halászok képezték.⁵⁰⁾ Még a XVIII. sz. végén is nagyarányú halászat folyt a Kiszrában, bizonyítja Hegedüs J. mérnöknek a szabályozások irányában Győr megye rendeihez intézett beadványa, melyben az áradások egyik okát abban véli meglátni, hogy a kapuvári halászok vesszősövényekkel eltorlaszolták a Kiszrába medrét, miáltal annak folyása megcsökkent s így medrét eliszapolta.⁵¹⁾ Leggazdagabb volt a Ráb-

⁵⁰⁾ Winkler Margit: Kapuvár múltja, jelene és jövője. 24. l.

⁵¹⁾ Ujházy János: A Rába s a vele víziművileg összefüggő Rábca, Répce és Kiszrábatorok és Marcal szabályozása és csatornázása. Budapest. 1873.

ca halállománya s aránylag ízletes is. Egyes községek élete — Bősárkány,⁵²⁾ Kapi, Réti, Fehértó, Szövényháza — egyenesen a rábcai halászatra támaszkodott. Az említett falvak minden házának udvarán láthatók voltak még a múlt század végén is a halászati eszközök: csónak, háló s a varsa. Legszerencsésebb helyzetben a bősárkányiak voltak, amennyiben a Rábca a Hanságból kijöve, először határukat érintette s csak azután folyt keresztül a többi községek területén. Ki is használták ezen előnyüket azáltal, hogy egyszerűen sövényeket raktak a folyóba s ezzel gátolták meg a halak leúszását. Természetes, hogy ezt nem nézték szívesen a többi községek sem, hiszen ők is jogot formáltak a halászatához, mert fizették érte földesuraiknak a halászati járandóságot. Sérelmeiket 1813-ban Győr megye rendei elé terjesztik⁵³⁾ s kéri őket, hogy tiltsák meg a bősárkányi halászoknak a halászatukra káros, árvízveszedelmeket elősegítő folyórekeszek felállítását.

1251-ben Móric mester Kapi határában levő birtokát a rábcai halászzal együtt a mórighidai premontrei kanonokoknak adományozza.⁵⁴⁾ 1478-ban Mátyás megerősíti a lébényi bencésapátság rábcai halászati jogát.⁵⁵⁾ Intenzív halászsélet fejlődött ki Mosonszentjános, Pusztasomorja, Tarcsa és Pomogy környékén is, mely községek nagyrésze halásztelepből alakult ki. A hagyomány szerint Pusztasomorja régi neve Vizenálló Geszternice volt. Egy, 1360-ból származó úrbéri egyezségben az említett községeken kívül Tétény, Osli, Sarród halászbírájai 10—10 forintot fizetnek földesuruknak a halászati jogért, azonkívül 5—10 q halat szolgáltatnak konyhájára.⁵⁶⁾ Bél Mátyás szerint a hanságmenti lakosok gyakran szárazon halásztak.⁵⁷⁾ Ezt úgy kell értenünk, hogy az árvizek alkalmával tőzeg fölé került halak a víz levonulása után a tőzegtől nem tudtak visszaúszni a folyókba s így a lakosság könnyűszerrel

⁵²⁾ Pesty Frigyes: Magyarország vármegyéi: Bősárkány keletkezéséről a monda azt tartja, hogy egy „Sárkány“ nevű dombon felállított halászkunyhókból keletkezett.

⁵³⁾ A rábcamenti községek felirata Győr megye rendeihez. 1813. Esterházy herceg levéltára.

⁵⁴⁾ Fehér Ipoly: i. m. 518. l.

⁵⁵⁾ Ivánfi Ede: i. m.

⁵⁶⁾ Kiss István: Mon. Hung. I. k.

⁵⁷⁾ Bél Mátyás: Moson megye leírása. Kézirat. 1736.

összeszedhette azokat. Bél ezen állítását a kiváló latin történetíró Polybios is megerősíti. (L. XXXIV. T. II.) Szekérszám hordták haza ilyenkor a peremközségek a halakat, melyek egy részét eladták, vagy megették, másik részével állataikat — sertés, liba — hizlalták. Az ilyen hallal hizlaló házakat az öregebb emberek szerint, akiknek még volt szerencsájük élvezni, bűzös szagukról már messziről észre lehetett venni.

A Rábca vize útján kapta haláltományának felfrissítését a Fehértó is. Halászati jogával együtt a XIV. sz. eleje óta a győri káptalan tulajdona. A történelem folyamán egész a vízszabályozások koráig halastóként szerepel, melynek halászati jogát a káptalan jobbágysai élvezték. Használatáért járó bért részint pénzben fizették, részint a káptalan konyháit ellátták a szükséges hallal. A káptalan részéről felesküdt tó mesterek őrizték ellen a halászatot s szedték be a kifogott mennyiség után a megfelelő dézsmát. Vezető pozíciójuknál fogva a prépost- és olvasó-kanonok 1 hallal többet kaptak, mint a másik kanonokok. XVI—XVIII. sz.-ig a fehértói halászat a káptalan részére évente 60—200 forint jövedelmet jelentett, ezenfelül biztosította konyhaszükségletét is. A hálóhoz szükséges kötélről mindig a káptalan gondoskodott. Így 1676-ban a tó mester 200 öl kötélért 10 forintot fizetett.⁵⁸⁾

A hansági halászhalk eszközöi a varsa, háló, horog és vesszősövény voltak. Ismerték a csíkozást, melyeket nemcsak a mocsarakból fogtak ki, hanem direkt e célra ásott csíkkutakban mesterségesen is tenyésztettek. Fogásuk csíkkassal történt.

Ezen mocsári, halászhalk tükröződik vissza a peremtelepülések régi pecsétlőin. Sövényháza község XVII. századi pecsétlője — ekkor még magyar feliratú peremmel — hullámvázon vízen ringó tojásdad medencét (csónakot) ábrázol, melyből egy nőalak emelkedik ki s jobbáiban halat, baljában evezőlapátot tart. Mosonszolnok XVI. századi pecsétlője belkörüben kiterjesztett szárnyú pelikán eteti fiait. Az újabb pecsétük már a félig átalakuló tájt szimbolizálja: asztagon álló gém csőrében gyűrűt, egyik lábával pedig almát tart.

A halakon, rákokon, csíkokon kívül a különböző vízi madarak: szárcsák, tyúkok, libák hússal és tojásaikkal jelentős hányadát képezték a peremtelepülések lakossága étkezésének.

⁵⁸⁾ Bedy Vince: A győri káptalan története a XVII. században. Kézirat.

Jelenleg a hansági halászatról nem beszélhetünk, részint nincs is e célra megfelelő tó, másrészt a Rábaszabályozó Társulat a folyóvizek halászatát árvízvédelmi szempontokból nem engedélyezi. Újabban, főként a Fertőcsatorna és Rábca közelében levő mélyebb területeknek tökéletesebb kihasználása végett az illetékes uradalmi tényezők halastavak létesítésére gondolnak. Ideális tervnek mondható, amennyiben csakugyan a legtökéletesebb kihasználási mód ez lenne s a halhús minőségét is biztosítaná a halastavak vizének a főcsatornákkal való állandó közlekedése. Mikor és mennyiben valósul meg az örvendetes gondolat a mostani gazdasági súlyos terhek korszakában róla véleményt nem mondhatunk. Egyet előre le kell szögeznünk: a Hanság halgazdálkodását illetőleg a jövő nemzetgazdaságilag szép reményekkel kecsegtet.

Közlekedés miliőszabta módozatai.

Minden egyes táj úthálózata az illető területen lefolyó gazdasági élet legkézzelfoghatóbb grafikonja. Valóságos vér-
edényrendszer a gazdasági életet biztosító föld arcán. Ezen keresztül lüktet a gazdálkodás minden megmozdulása: a gazdasági élet szívéből, a termést produkáló földtől a gazdasági alany tagjaihoz, a peremtelepülések fogyasztó közönségéhez. Ameddig nem beszélhetünk egy táj rendszeresen kiépített úthálózatáról, addig nem ura az ember a miliőnek, függ a tájtól, mely terményeinek elszállítását az év bizonyos szakaszaira korlátozza — pld. a Hanság ingoványos talaja a száraz, nyári; vagy téli fagyok idejére. Úthálózat tekintetében lényeges különbség van a szabályozások kora előtti és utáni miliő között. Valóságos kőkorszakát élte a táj a XVIII. század közepéig. II. József 1784. évi katonai felvételei bizonyítékaink erre. Míg a mosoni kavicsaljú síkon és Rábaközben sűrű úthálózat fut keresztül, addig a Hanság területét az összes utak elkerülik. Az északi kavicsperemen félkörívben végig futó Pomogy—Szentjános—Moson közti országút jelzi azon vonalat, melytől délre a Hanság nyugati medencéjébe semminemű út nem vezet. Rábaköz felől az egyes szigettelepülésekből kiinduló, észak-déli utak végpontjai a mocsár határpontjai. Tulajdonképpen nem így áll a dolog, amennyiben a medence déli határa igen változatos volt. Hol előre tolódott, hol pedig visszahúzódott, azért jegyzi meg a területet felmérő mérnök, hogy egy kisebb mennyiségű csa-

padék már járhatatlanná teszi ezen dülőutakat. Kelet-nyugat irányú út a mocsár déli oldalán Eszterháza—Vitnyéd—Garta, Babot—Farád—Csorna—Kóny útszakaszokból tevődött össze. Egyes részleteiben, különösen ott, ahol a Hanság déli nyulványai, illetőleg az ide tartó folyók keresztezték, nagyon rossz karban állott. Így Vitnyéd és Kapuvár közti útszakaszon 17 hidat kellett bekapcsolni, de Csorna, Barbacs, Enese határában is igen gyakran „feneketlen” sártengerrel találkozott az utas.

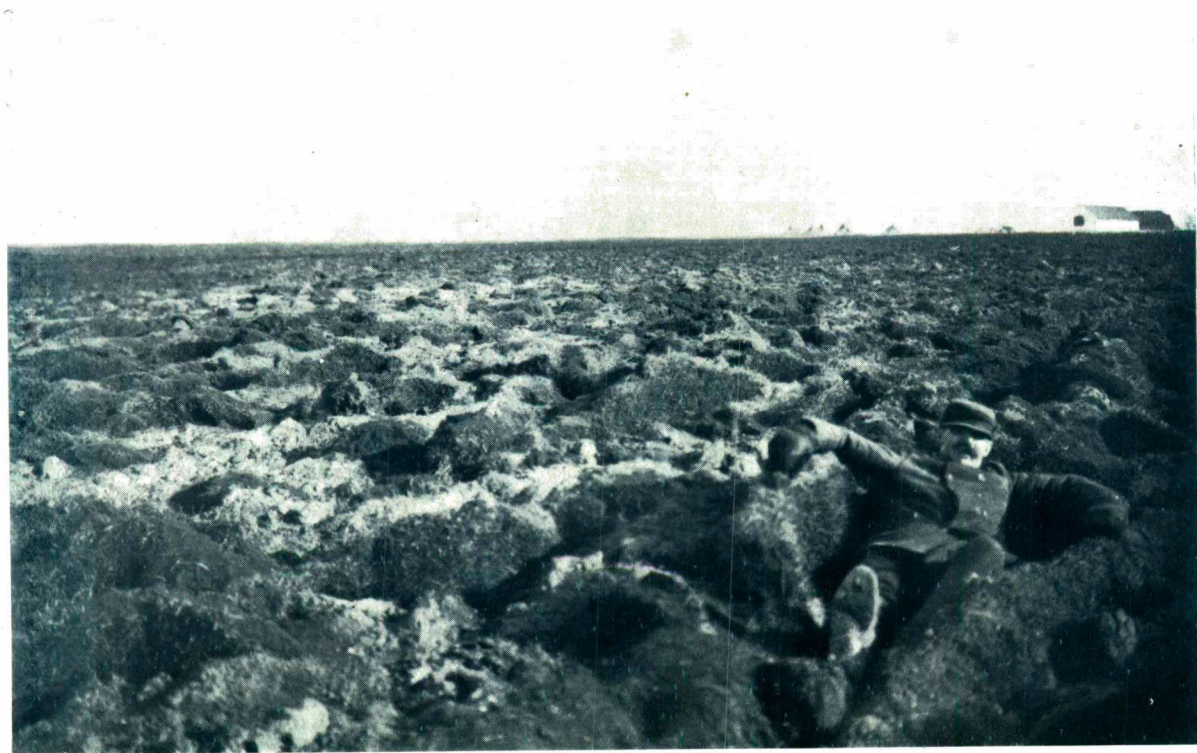
A Hanság keleti felében már találunk bizonyos úthálózatot. Rossz karban levő dülőutak, melyek inkább gyalogjárást biztosítják, Ény.—dk. irányt követik. A községek közvetlen környékét sugaras utak hálózzák be, melyek távolabb mindinkább megritkulnak. A medence két része között a különbség az, hogy míg a nyugati medence északi s déli oldala között legfeljebb a lápszűkületeken keresztül van kapcsolat, addig a keleti medencét legalább gyalogjáró utak szelik át.

Amennyiben a rómaiak lecsapolták a Hanság ingoványait, kétségkívül inkább útépítés, mintsem szántóföldek nyerése szempontjából tették. Valószínűnek kell tartanunk, hogy itt-létük idején rendszeres közlekedés volt Pomogy és Eszterháza között, sőt, amennyiben a néphagyomány beszél s mutogatja Bormásznál a Kápi felé vivő utat, ezen a lápszűkületen is út haladt keresztül.

Első hiteles történelmi adat a Hanság nyugati medencéje északi és déli településeinek szárazföldi úton való érintkezéséről a XVI. sz.-ból való.⁵⁹⁾ 1568-ban a Fertő vize erősen visszahúzódott s ezért a bécsi kir. kincstár bizottságot küldött ki, a fertői halgazdálkodásra káros következményekkel járó víz-visszahúzódás okainak felderítése céljából. Ezen kamarai bizottság Kapuvár úrnőjét, Nádasdy Tamásnért találta bűnösnek, aki a felterjesztés szerint a Répcét, mely eddig a Fertőbe folyt, kelet felé vezette, azonkívül Pomogy és Eszterháza között töltés-utat készített, melyen a szarvasmarhafogatok után igen jól jövedelmező vámszedést folytat.⁶⁰⁾ Hogy mennyire nem tulajdonítottak ezen útnak fontosságot, kitűnik a bizottság felterjesztéséből, melyben ezen út lebontását javasolja. Esterházy

⁵⁹⁾ Ivánfi Ede piarista tanár kézirata: Moson vm. multja és jelene. Magyaróvár. Kézirat a vmi levéltárban.

⁶⁰⁾ Ivánfi E.: i. m.

9. ábra.
A Hanság „első szántása“.

„Föld és Ember“ 1930. X. évf. 6. melléklete.

voltak alkalmasak, a peremközségek Győr felé irányuló forgalmuk nagy részét a Rábán bonyolították le. Valóságos hajóstársaságok alakultak a hanságmenti községek szükségleteinek kereskedelmi lebonyolítása céljából. 1814-ben a bősárkányi hajóstársaság 225 forint bérletet ázet földesurának, Esterházy hercegnek a Rábán való hajózási jogért. A szerződések mindig kikötötték, hogy Szent-Györgytől Szent-Mihályig a dereglyéket csak emberekkel szabad vontatni, mert különben a rábcamenti rétek füvét a vontató állatok letaposásukkal lakosságnak nagy kárt okoznak. A vontatás máskülönben ökrökkel, ritkán lóval történt. A medence fő vízi útja a XIX. sz. első felében végzett szabályozások óta a 6—7 láb mályságú Rábca volt. Ezen szállították az Egererdő puha égerfáit, mint tüzelőanyagot Győrbe s ezen hozták vissza a házak építéséhez szükséges, de a rábaközi községekben hiányzó, értékes keményfát. Rábán bonyolították le Rábaköz répaszállítását a szentmiklósi cukorgyárba, vagy látták el Győrben vásárolt iparcikkokkal a községeket. 1796-ban 12 drb sószállító talp érkezett Győrből Bősárkányba, melyet 14 drb vonósmarha húzott. Ilyen tehernek a rábaközi rossz utakon való szállításához, mint Kiss István írja⁶²⁾, 100 drb 4 lovas szekér kellett volna. Rábán szállították XIII. sz. elején a lébényi apátsági templom építéséhez szükséges brucki és lajtamészkövet.⁶³⁾

Vízi közlekedés céljaira építették 1845-ben a szentmiklósi cukorgyár megnyitásával kapcsolatban a Rábca, Ottómajor, Szentmiklós közötti u. n. Tőzegcsatornát. (Torf Canal.) Nagy jelentősége kitűnik abból, hogy a cukorgyár fűtéséhez szükséges tőzeget más módon az Ottómajori tőzegléből képtelenség lett volna elszállítani. Ezen mennyiség, mint majd látni fogjuk, igen jelentékeny volt. Medrét legtöbb helyen fenyőpadlókból csinálták,⁶⁴⁾ amire azért volt szükség, hogy a könnyen beomló tőzegoldal medrét ne tömhesse el. Rábcával való összeköttetése révén vizét emelni, vagy sülyeszteni lehetett, miáltal a Rábán érkező répaszállító dereglyék a cukorgyárhoz ezen mentek fel. Helyenként, az u. n. kerülőknél és fordulóknál

⁶²⁾ Kiss I.: Mon. Hung. 363. l.

⁶³⁾ Ivánfi E.: id. m.

⁶⁴⁾ Ezen fenyőburkolatnak maradványai jókarban vannak s ma is szépen láthatók.

az egyébként 2—3 m.-nél nem szélesebb csatornát kiszélesítették. Ma a szállítás terén kevésbé játszik eme csatorna szerepet, azonban mint fő vízlevezető csatornának a keleti medence talajvízállásának szabályozásában nagy hasznát veszik.

Közlekedés szempontjából megemlíthető a mult század elején épített, mai Fertőcsatornánk őse, mely kisebb méretei következtében a 60-as évektől csak az esetleges magas vízál-lásnál volt használható.

Láthatjuk ezen fentiekből, hogy a Hanság miliője egy vízi élet elemeiből összetevődött kép, melybe az ember szárazföldön nem, legfeljebb csak csónakkal tudott beilleszkedni. Szükséges volt bemutatása, hogy annál jobban tudjuk értékelni a miliő ma élénk tároló közlekedési energiáját.

A XIX. század szabályozásainak eredménye: a miliő mai képe.

(Az ember tájalakító szerepe.)

A táj energiáinak említett módokon történő kihasználási formája a XIX. sz. közepéig uralta a peremtelepülések hansági gazdálkodását. A tájkép keretén belül lefolyó változások a miliőben forrongó energiaátalakulások következményei, amelyek lényegileg érintetlenül hagyják a miliőt, legfeljebb az ősi növény-ségi zónák eltolódását eredményezik. A belső növény-övek (nád, kákazóna) formációi a medencét kitöltő tőzegréteg felhalmozódása következtében nem kapják meg létfeltételüket — a bő vízmennyiséget — miért az említett növényövek határvonalaiiban negatív eltolódások állanak elő, azaz a táj növény-takarójának külső öve, a füves, zsombékos, sásos réti vegetáció betör a belső zónákba s a mohféléktől támogatva egyes helyeken teljesen megfojtja a ritkuló náderdőt, másutt pedig erősen elnyomja s viaszszorítja, miközben a tőzeg fölött hatalmas sávokon láprétek keletkeznek. Ezzel szemben a ma élénk tároló tájélet a régi miliő gyökeres átalakulásának eredménye, melyet a XIX. sz. közepén megkezdődő és a század utolsó éveiben befejezett szabályozásokkal az ember alkotott a tájban. A szabályozásokban összpontosuló okozati tényezők nagyon különböző irányokban futnak szét. Kétségtől jelentős része van benne a törökdúlás s kuruc-labanckor viharai után beálló csendes idők szaporodási mozgalmainak, másrészt a gazdasági eszméktől fellelkesített nemzetgazdák többtermelési

lázának, — Széchenyi István a Hanság közelében — Cenken — ostromolja a magyar tunyaságot; — a peremeken meginduló mezőgazdasági megújulásnak, a nagyarányú, jövedelmező cukorrépa-termelésnek, sőt a peremtelepülések jobbágysága fel szabadulásának és ezáltal a Hanság területén kialakuló nagybirtokos gazdálkodásformának.

A XVIII. sz. első felében majdnem két évszázados harcokra nyugalmas, békés esztendőket következtek. Az elhagyott, munkálatlan földeken megindul a gazdasági vérkeringés, a termelés pedig lehetővé teszi a lakosság szaporodását. Ez azonban oly nagyarányúvá növi magát, hogy a Hanságba ékelődő községek — Pomogy, Pusztasomorja, Szolnok, Bősárkány s általában a rábaközi falvak — túlszaporodott lakossága szűknek érzi a miliőnyújtotta régi gazdálkodási kereteket, tehát kenyérszükségletét fedező gabonaneműek területét illetőleg terjeszkedni akar, réteket tör fel s a többtermelést biztosító intenzív gazdálkodásra rendezkedik be. A peremeken szépen halad a munka, hisz nincsen ami akadályozza, csak a Hanság áradásai állítanak korlátokat a jobbágyság „honfoglaló” törekvései elé. Ekkor a túlszaporodás levezetésére egy igen kedvező megoldási forma tárul a jobbágyság elé: a kivándorlás kincsekkel kecsegtető Amerikába. Nem nehéz a választás; két megoldási mód kínálkozik: vagy itthon maradni és élni amennyire a szűkös körülmények engedik, vagy vándorbotot venni a kézbe s kimenni Amerikába, hol „gyöngyélet vár mindenkire”, sőt még az itthonmaradottakat is segélyezheti hazaküldött dollárokkal. Egymást érik a kivándorló rajok. Pomogy, Sarród, Osló, Kapuvár, Szolnok százszámra önti magából búcsútmondó gyermekeit. Közel kétezerre tehető a hanságmenti falvakból kivándorolt jobbágyok száma. Oly nagy volt a kivándorlási láz, hogy Szolnok jobbágyaival 1771-ben kötött úrbéri egyezségben a földesúr jobbágyságai kivándorlásának némi megakadályozása céljából minden Amerikába kivitt forint után 6 $\frac{1}{2}$ krajcár szabadkivándorlási illetéket fizettet.⁶⁵⁾ Pomogy községből kivándorolt németek Amerikában ma 2 ezer lakosú községet alkotnak.

A miliő átalakulásának helyesebb megértése végett nézzük csak, milyen volt a XIX. sz. első felében a peremek-gaz-

⁶⁵⁾ Ivánfi E.: i. m.

dasági élete. Az 1800-as évek elején hazánkban meghonosított jól jövedelmező cukorrépatermelés és annak feldolgozása a gabonaművek alacsony ára és a terjedő fényűzés következtében a Kisalföld mezőgazdasági életében csakhamar vezető szerepre tett szert. Egymást éri a cukorgyárak létesítése. Minket közülük csak kettő érdekel: az eszterházi és lébényszentmiklósi. Előbbi 1836-ban indult meg a történelmileg híres eszterházi vár parkjában, „a jó napokat látott” zenepavillon átalakított déli szárnyában. Első években 18 ezer, később 30 ezer q répát dolgoztak fel a külfölddel is versenyképes finomított cukorra.⁶⁶⁾ Átlagos évi termelése 400 bécsi mázsa cukor, 100 mázsa jobbminőségű szirup és 500 mázsa üledék volt, azonkívül a kipréselt répából homoeopátikus kávékivonatot állított elő. Sajnos, a 48-as mozgalmak idején a gombamódra túlszorodó cukorgyárak versenyét nem tudta kiállani s így megbukott. Az eszterházi gyár méreteit túlszámnyalta ugyancsak a 40-es években — 1848 — épített európaihírű lébényszentmiklósi cukorgyár. Bárá Sina János a monarchia akkor egyik leggazdagabb bankára rendelkezvén az intenzív gazdálkodáshoz szükséges pénzzel, mint legjobb tőkebefektetést megvásárolta a lébényszentmiklósi uradalmat s a legmodernebb alapokon nyugvó gazdálkodással látott hozzá az eddig parlagon heverő talajkincsek kiaknázásához. Gazdasági gépekkel szerelte fel, s elrendelte a földek rendszeres trágyázását, feltőrette az ugarokat, a jóljөvedelmező cukorrépatermelést bevezette gazdaságába is, sőt cukorgyárat létesített a saját és a vidék cukorrépatermelésének feldolgozására. Neki köszönhető, hogy ott, ahol addig legfeljebb kopár, gyér legelők, terméketlen földek voltak, majorok keletkeztek virágzó gazdálkodással. (Bormáz, Ottótelek.) Ő kezdi meg az eddig parlagon heverő tőzegtömegek kibányászását és a felállított cukorgyár fűtésénél való értékesítését. A gyár nagy forgalmát igazolja az évente feldolgozott répamennyiség: 60 ezer mázsától 320.832 mázsáig. (1856/7.) Métermázsánként 56 krajcárt kapott a termelő, ami holdankénti átlag 150 mázsa termést számítva, 84 forintot jelentett, ami az akkori viszonyok között intenzív földhozamnak tekinthető. Európaszerte híres cukrával két évtizedig vezérszerepet játszott Bécs és Pest cukorpiacán. Cukorrépatermelés ezen időben mezőgazdaságunk legjövedelmezőbb ága.

⁶⁶⁾ Wiener Moszkó: A magyar cukoripar története. Budapest. 1902. I. k.

Jellemző rá, hogy a cukorgyári részvénytársaságok, ahol csak eladó föld kerül, legyen az akár 1 holdas szántó, megvásárolják, vagy ha másképp nem lehet, legalább bérbe veszik. 30—40 forintot fizetnek 1 hold föld bérletéért, amit magától érthetőleg csak a nagytőkével rendelkező gyáripár tud kitermelni. Szegény jobbágy-, paraszt-nép nem bírja a versenyt s kisbérleől a nagybirtok napszámosává lesz. Földjeiért hallatlanul nagy összegeket — 1 hold 500—600 forint — kínáltak a cukorgyárak, aminek következménye az lett, hogy sokan megváltak földjüktől, de ezáltal végeredményképen csak a nép földéhsége fokozódott. 48-as politikai forradalmak által diadalra vitt szociális problémák erre is megtalálták az orvosságot: a jobbágyság végleges felszabadításában és a 48-as, illetve 1864-es úrbéri kiegyezésekben, miáltal a jobbágyság függetleníti magát földesura gazdálkodásától s önálló tenmélésre rendezkedett be. A jobbágyságnak jutott hansági legelők s rétek nagy része közös legelő maradt, egészen a szabályozásokig, amikor birtokarányban felosztották a lakosok között. Milióknk jövőjének kialakulását illetőleg döntő események ezek. A Hanság energiáinak kihasználása ezideig a földesurak részéről közvetve történt, amennyiben jobbágyságuk bérelte eme területeket, minek fejében robottal, pénzzel és terményekkel adózott. Ezúttal a jobbágyok megkapták, illetve megváltották az őket megillető földterületeket, főként a községek közvetlen szomszédságában, a medence azon részeig, ameddig az 1853. évi árvíz határa kiterjedt. Egyedül a tarcsaiak s tétényiek váltottak meg nagyobb területeket s így ma községhatáruk a medence közepéig lenyúlik. Nagyon szerencsések lettek az azon időben értéktelen ingoványterületekkel, mert a lecsapolások révén ma mint elsőrangú termőföldek a lakosság jó módban való élésének forrásai. A Hanság gazdálkodásából ezáltal kikapcsolódik a jobbágyság s helyette kialakul a medence 75%-át ma is kezében tartó *nagybirtokos uradalmi rendszer*.

A jobági munkaerőtől megfosztott nagyterjedelmű földesúri dominiumokon csak nehezen tud megindulni az intenzív gazdasági vérkeringés. Érthető is, hiszen mint pld. Esterházy herceg hitbizományi uradalmaiban százezer holdak kerestek új munkásokat, gazdasági felszereléseket, szóval mindenütt hatalmas tőkebefektetések váltak szükségessé. A század második felére jellemző pénzkrízis, mely megbuktatta az eszterházi cu-

korgyárat, a 60-as években aláásta a lébényszentmiklósinak is alapjait, összeomlással fenyegetett sok nagybirtokot, mely tőke hiányában még a termelési költségeket sem volt képes előállítani. Csak így tudjuk megérteni a XIX. sz. végére jellemző gazdasági alakulatokat s hatalmas birtokterületeknek, mint pld. az Esterházy hitbizomány közel 70 ezer kat. holdnyi Hanságának is, nagy tőkével rendelkező pénzemberek nagybérleti kezelésébe való átsikamlását. E közben a Hanság mocsárvilága felett szól már a lélekharang, munkások százai versenyeznek dübörgő kotrógépekkel a vizek szabályozásában. 1840-es években veszi kezdetét, különösen déli, rábaközi peremeken a rétek feltörése, természetesen még szerény keretek között. Kohl 1846-ban több száz holdra becsüli a medence délnyugati peremén feltört réteket.⁶⁷⁾ Ezt erősíti meg Pesty Frigyes is, aki a tagosított területeken pld. Babot határában: Gyepszegés, Gyékényesdülő nevű új szántókat említi.⁶⁸⁾

A Hanság ősi külső növényiségi zónájának mezőgazdasági kultúra alá való vonása a 90-es években befejeződő Rába—Rábca-szabályozással indul meg fokozottabb mértékben. Amily mértékben húzódik vissza a mocsár határa, éppannyira terjed a szántóterület is, 90-es években az Agricola Rt. kezében látjuk Esterházy herceg hitbizományi Hanságát. Feszty, báró Berg és Sugár bérlik a süttöri, kapuvári s a csornai gazdaságokat. Közülök külön is meg kell emlékeznünk a kapuvári uradalom kiváló bérelőjéről, báró Berg Gusztávról, kinek úttörő szerep jutott a Hanság mocsarainak kultúrterületté való alakításában. Mint zseniális, pénzzel rendelkező német mérnök a 90-es években hozzálátott a kapuvári hercegi uradalom elhanyagolt gazdaságának rendbehozatalához: elsősorban a belvizek levezetéséhez szükséges csatornahálózatot fektette le, meghonosítja a gazdasági forgórendszert, rendszeresen trágyáztatja a földeket, gőzgépekkel dolgozik, gőzekéket vásárol, a gazdasági termelés gyorsabb lebonyolítása végett 12 km. hosszú iparvasúttal gazdaságát az 1875-ben létesített Győr—Sopron felé vezető vasút kapuvári állomásához kapcsolja. Mintagazdálkodása ma is élénk tudatában él a környék lakosságának. Elsőrangú terményeivel 1900-ban az első díjat (Grand Prix) nyer a párisi kiállításon.

⁶⁷⁾ Kohl i. m. 38. l.

⁶⁸⁾ Pesty Frigyes: id. m. Sopron vm.: Babot község.

A mai milió energiáinak emberföldrajzi jelentősége.

A nagybérleti gazdálkodást a 900-as évek elején házi-kezeléses rendszer váltja fel. A víztől megszabadult hansági területeken nagy lendülettel indul meg a honfoglalás: a tőzeggel nem takart részeknek feltörése. Alig egy évtized leforgása alatt (1910-ig) 10—15 ezer holdat hódítanak meg a földművelés részére. A szántóföldek határa különösen a nyugati medence peremein szökik elő gyors iramban, a jobbágyság is, uradalmak is, ahol csak lehet, feltörik a réteket. Kezdetben ugyan nehezen megy a munka, egyes területeket távasszal még előnt a víz, amiért újra rétnak hagyják, a következő vagy második-harmadik évben szárazság jön rá, megritkul a réti vegetáció, csak gyenge kórós gaz terem, újból csak neki látnak s felszántják. Lassan-lassan előre tolódik a szántók határa, végül is a tőzegterületekhez érkezik. Amíg a vízmentes peremeken az u. n. lápföldön könnyűszerrel ment végbe a földművelés kiterjesztése, addig a vízzel teleivódott, tőzegréteggel fedett, belső medencerészek kultúra alá fogása erős küzdelmet kívánt, melytől a tudomány fegyvereivel felszerelt ember nem riadt vissza és lépését fényes siker koronázza.

A Hanság mai tájképét gazdálkodási formák szerint 3 zónába sorolhatjuk: 1. a mezőgazdálkodás céljára felhasznált külső zóna, a szántóföldek területe; 2. a belső, réti vegetációval fedett tőzegterület az u. n. „Vad-Hanság“, melynek szélein a telkesítés folyik és 3. a mindkét zónába benyúló erdőségek. A külső, mezőgazdálkodási övnek kialakulása, mint említettük, 1910-es évekig befejeződött. Mielőtt az itt végbemenő gazdasági élettel foglalkoznánk, nézzük csak a lecsapolás után mi történt a belső tőzegterülettel, hogyan történik energiáinak értékesítése s miképpen sikerült a mezőgazdálkodás részére új területeket szerezni.

A Rábca, Fertőcsatorna szabályozott medre alig egy-két évtizeden belül különösen a csatornák közelében annyira lecsúszasztotta a talajvizet, hogy a tőzeggel fedett területek erősen kiszáradtak s így a tőzeget takaró felső 20—30 cm.-es bomlott tőzegből és humuszból álló talaj réti növényzete elve-szítván eddigi éltető elemét, a bőséges vizet, részint elszáradt, vagy erősen megritkult, másrészt a mohfélék lepték el s ezáltal szénahozama tetemesen megcsökkent. A bajt fokozták a

10. ábra.
Tőzegforgatás a mosonszentjános-i tőzegbányában.

11. ábra.
Tőzegebglázás.

vigyázatlanságból származó gyakori tözeztüzek, amelyek állandó kiegészéssel fenyegették a közel 30 ezer holdnyi — 7200 kat. hold a keleti, 22 ezer a nyugati medencében — tözegterületet. Néhány évig kísérleteztek a Fertő-csatorna két duzzasztójának és a Répce, Ikva zsilipeknek segítségével történő öntözésekkel, azonban kellő eredmény nélkül. Nem lehetett megoldani ezzel a kérdést, már azért sem, mert, míg egyes területeket szabályszerűen lehetett elárasztani s róluk a víz kellő esés biztosítása révén öntözés után visszafutott a csatornába, addig jóval nagyobb területű mélyedésekben megrekedt, ami természetesen csak a savanyú fűfélék elszaporodását idézte elő s ismét más, a csatornáktól távol levő területeknek és a kiemelkedő domboknak öntözése fizikailag nem volt kivihető. Ekkor merült fel az eszterházi uradalom kiváló intézőjének, Kovátsits Károlynak, — ki a külföldi s hazai lápokat tüzetesen tanulmányozta — agyában az a gondolat: le kell fejteni a Hanság tözegtakaróját s a magassági szinteknek megfelelően szántóföldeket és műréteket kell létesíteni. Mielőtt a mezőgazdasági zóna kiterjesztését szolgáló telkesítés tárgyalásába bocsátkoznánk, vessünk pillantást a medence közepén nyugvó hőenergia (tőzeg) kibányászásának a) történetére, b) termelés módozataira és c) ipari értékesítésére.

A tözegtermelés története a Hanságban.

A természet erői által a Hanság arcára szőtt, húszezer éves tözegfátyolnak, — melyhez az anyagot a vízinövények korhadó maradványai szolgáltatták — lefejtésével és ipari célokra való felhasználásával már a múlt század közepén megpróbálkozott az ember. Észrevette ugyanis ennek a nagymennyiségű — Pokorny Lajos dr. 200 millió q-ra becsülte a nyugati medence tözegmennyiségét, a keletiét pedig 58 millióra⁶⁹⁾ — tözegnek a barnaszénnel vetekedő (3000—4000 caloriás) fűtőértékét, ami ezen faszegény vidéken számára kiváló energia-forrást jelentett. Értékesítésének első kísérlete a keleti medencében történt Bárány Sina lébényszentmiklósi cukorgyárának megalapításával kapcsolatban. 1849-ben kb. 80 felvidéki tót családot letelepített az akkor létesített Ottómajorba s nagy

⁶⁹⁾ Pokorny Lajos dr.: Term. Tud. Közl. 1864. Hazánkban ő foglalkozott először behatóbban a lápokkal s a tözegterületekkel.

tőkebefektetéssel, — amely főként a Tőzegcsatorna kiépítéséhez volt szükséges — megkezdte a major nyugati oldalán elterülő $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ m. mély tőzegterületnek kibányászását. Évente 100.000, később 600.000 q-ra emelkedett a kitermelt tőzeg, melyet az említett csatornán dereglyék szállítottak a cukorgyárba. A szolnoki erdő északi sarkán és a szentjánosi határban is — mindkettő főhercegi területen — ekkor kezdik meg a termelést. Amíg az ottómajori bányában 700—800 holdról bányásznak, addig az utóbbi két bánya termelése egész szegény kerektek között mozog, mégcsak 100 holdat sem éri el. (70 hold.) Ezen két kisebb bánya, úgy látszik két tómedence helyén a nagy összefüggő tőzegterülettől elszigetelve állhatott, mert rövidesen kimerültek s be kellett a bányászatot szüntetni.

1844-ben a Hanság déli oldalán, Imeldomb környékén a kapuvári uradalom nyit bányát s a kitermelt tőzeget a Rábcán szállítja el. Jelentős eredményt a talajvíz és az árvizek megjelenése következtében nem tudtak felmutatni. Korszakalkotó e téren is a Rábaszabályozás, mert amit ezideig nem tudtak elérni, egy csapásra megvalósult, a tőzegréteg alól elszökött a víz. 1904-ben Sopronban megalakul a „Hansági Tőzegipar Részvénytársaság“, mely Valla határában állítja fel csomagolóanyag és papir készítésével foglalkozó tőzeggyárát. A vállalkozásukhoz fűzött szép reményük nem teljesedett be, mert a durva, erős vízfelszívóképességű tőzegpapir a finomabb papirokkal nem tudta kiállani a versenyt s ezért a gyár, alighogy működését megkezdte, máris meghukott. 1908-ban Kovátsits Károly útmutatásai alapján a hercegi uradalom fogott a kitermeléshez, mely ugyan a háború idején szünetelt, de azóta annál intenzívebben folyik. Termelésébe kapcsolódott rövidesen a főhercegi uradalom, sőt két év óta Tarcsa község is. Bányászásával jelenleg csak a nyugati medencében foglalkoznak, míg a keleti medence iszappal, homokkal kevert, túlértett tőzegterületei, amennyiben tőzegük égetésre kevésbé alkalmas, várják a bizonytalan jövőt. Kb. 20 ezer holdra becsülhető a Hanság mai tőzegterülete.

A tőzegtermelés vagy bányászás módozatai.

A tőzegtermelés alig százéves multja alatt a fejlődésnek aránylag magas fokára jutott. Kezdetben a legvastagabb rétegű területeket bányászták, de éppen ezért bányászata a fel-

bukkanó talajvíz s árvizek következtében roppant nehéz volt. Csak az emelkedettebb helyeken tudták téglányok alakjában kivágni, míg a mélyebb szinteken úgy kotorták. A talajvíz felbukkanása következtében nem szedték fel, azaz nem bányászták le mindenünnen, hanem rácsalakban, vagyis egymással párhuzamosan haladó árkokból s a kitermelt tőzeget az egyes árkokat elválasztó emelkedéseken szétterítették szárítás végett. Az ekként lebányászott területet a nép hullámmzó, figurális alakjáról „figurák”-nak nevezte el.

A tőzegterületek sorsa ma a tőzegréteg vastagságától függ. A vastagot illetőleg tudnunk kell, hogy a szabályozások előtti, vízzel teleivódott tőzeg jóval terjedelmesebb, vastagabb volt, mint a mai. Régen 3—4 m. vastag tőzegrétegek is fordultak elő, sőt még 1909-ben — tehát egy évtizeddel a szabályozás után — László Gábor geológiai felvétele 2—3 m.-es tőzegrétegekről tesz említést. Ezzel szemben jelenleg bátran állítható, hogy a szabályozások előtti tőzegréteg térfogatának felére üledett le. Igen szépen mutatja ezt az égererdők 1 m. magasról kiágazó gyökérzete, amely a talaj üledése, tömődése folytán keletkezett. Ma a medence átlagos tőzegvastagsága 1 m.-t sem éri el. Legvastagabb $1\frac{1}{2}$ m.-es tőzegterületek Ottó-majornál, Király-tónál s a Fertő-csatorna északi oldalán — főként Frigyes főherceg szentjánosi Hanságában — fordulnak elő. 50 cm.-nél vékonyabb tőzegrétegek — miként a telkesítésnél látni fogjuk, — nem kerülnek a kibányászás alá, hanem az altalajjal összekeverve a telkesített szántóföldek trágyázását képezik. Az eszterházi, hitbizományi birtokon az 50—60 cm.-es tőzegrétegeket, ahol a talajvíz megengedi rigolozó-ekével törik fel. Az ennél vastagabb rétegeket a munkások u. n. lebányászással kitermelik. A lebányászás tulajdonképpen Kovátsits gondolata, azonban bőven állván az uradalom rendelkezésére tőzeg, nem fordítanak erre oly nagy gondot, mint a főhercegi bányatelepen, ahol legfeljebb 2500 holdra tehető a kibányászatlan tőzegterület. A kibányászásnak, valamint a telkesítésnek is legelső feltétele a csatornahálózat (4. ábra), amely a talajvíz lefolyását biztosítja. E nélkül meddő minden lépés. Az így felkészült tőzegterületen megindulhat a lebányászás. A tőzeget takaró 20—30 cm.-es átalakult u. n. bomlott tőzeget vagy humuszt lehányják a már kibányászott mélyedésbe, majd egy négyszögalakú ásó-

val 33 cm.-es oldalú oszlopot vágnak a tőzezből. Az oszlop hossza függ a tőzegréteg vastagságától, szélessége azonban állandó: 33 cm. Ehhez a számhoz azért ragaszkodnak, mert a munkások köbméterenként kapják munkadíjukat. Az így kivágott oszlopot a munkás eldönti a kibányászott területen s az oszlopot alap- s fedőlapjával párhuzamosan felszeleteli akként, hogy az új kockáknak 10 cm.-es lesz magasságuk. A felszeletelés után kis, símen járó vagonocskákra rakja s kitolja a még ki nem bányászott területre, ahol szétrakja, hogy a nap melege elpárologtassa a benne levő talajnedvességet. Minden tőzeg a talajvíz állásának megfelelően több-kevesebb nedvességet tartalmaz. A szárítás (10. ábra) tartama függ az időjárástól, általában 5—6 hétig tart. Azonban föltételezi a napsütést. Mivel őszi s téli időben lehetetlen lenne a szárogatás, azért szept. elejétől április végéig bányászata szünetel. Egyszer legalább, de az esős időjárás alkalmával többször kell megfordítani a tőzeztéglákat.

A bányászó munkás hét végén kapja a termelt mennyiség szerint fizetését. 1 m³-tőzegnek fűthető állapotba való hozataláért 64 fillért kap. Vagyis 40 fillért 1 m³-kitermeléseért, 16 fillért ugyanennek megforgatásáért, azaz a szárításáért és 8 fillért a boglyázásért. Napi keresetük 10 órai munka után maximum 3 pengő. Az aránylag nehéz, fárasztó munkáért ez meglehetősen csekély, helyi viszonyok között azonban kielégítő bér.⁷⁰⁾ A munkások raja az ország legkülönbözőbb vidékeiről tevődik össze. Itt talál egymásra a felvidéki tót, a baranyai sváb, a muraközi vend, ide jön a mezőkövesdi és tiszántúli magyar is, hogy vállvetve küzdjön testvéreivel a magyar mezőgazdasági honfoglalás fárasztó harcában. A megszáradt tőzeget boglyákba rakják. (11. ábra.) Kezdetben kazlak csinálásával is kísérleteztek, azonban ez a rendszer nem váltott be, amennyien a hosszas esőzések alkalmával beázott belső tőzeztéglák nem tudtak kiszáradni s így égetésre kevésbé voltak használhatók. A jelenlegi boglyázási rendszernél a téglányokat lehetőleg egymástól távol rakják, hogy a hézagokban keresztüljáró szellő folytonosan száríthassa őket.

⁷⁰⁾ Barakkban, főként pedig a tőzegbánya területén földből, tőzezből összerakott, szalmával kibélelt kunyhókban laknak. Szegényes eledelük, melyet a nőtlen férfiak, legények maguk készítenek el a kunyhó előtt álló bográcsban, paprika, hagyma és némi szalonna keverékéből áll. Ivóvizüket a levezető árkok oldalán fakadó talajvízforrások szolgáltatják.

Az évente kibányászott terület nagysága a tőzegréteg vastagságától függ. Esterházy herceg hitbizományi birtokán, mivel az eddig kibányászott területek tőzégvastagsága alig haladta túl a 60 cm.-t, évente 60—150 holdat termeltek ki. (12. ábra.) Miután a kibányászott tőzégmennyiséget pontosan nem őrizték ellen, értékéről csak becslések állanak rendelkezésemre. 1924-ben 23.868 q, 25-ben 70.022 q, 26-ban 6496 q, 27-ben 33.286 q-ra tehető tőzégtermelésük. Ők általában nem annyira a tőzегre, hanem inkább a lebányászott területek mezőgazdasági értékesítésére, a telkesítésre fordítják a főszűlyt. Frigyes főherceg mosonszentjánosi telepén — mint látni fogjuk — pontosabb feljegyzések összeállítására van szükség, részint a villanygyár fogyasztásának biztosítása miatt, másrészt a munkások fizetése is a termelt mennyiség szerint igazodik.

A tőzег ipari értékesítése.

A tőzегben rejlő hőenergia ipari célokra való felhasználását a lebényszentmiklósi uradalom kezdette meg a múlt század közepén felállított cukorgyárában. A gyár két évtizedes működése után megbukott, ami a tőzег további értékesítése terén félszázados pauzát jelent. A 900-as években általánosan meginduló termelési s értékesítési mozgalmába már a mezőgazdaság minden ága belekapcsolódik: gőzeke, iparvasút, gőzkazánok, sőt a fátlan északi peremen a cselédség még tüzelőanyag-nak is használja. Legmodernebb formában és legtökéletesebben Frigyes főherceg mosonszentjánosi elektromos centráléja értékesíti a Hanság évezredek folyamán felgyülemelő, titokzatos energiáit. A centrálé 1924—7-ig épült a tőzегterületnek egyik kiemelkedő kavicsdombján, tehát a termelés kellő közepén. A villanygyár felállításával kapcsolatban figyelembe vették az egykor bekövetkezendő nyersanyag kimerülését, miért az üzemet úgy állították be, hogy ezen esetben nyomban a szénnel való fűtésre térhetnek át. A gyár napi fogyasztása kb. 100 q szárított tőzег, ami 24 lórénak felel meg. Évi szükségletét: 40—45 ezer m³ tőzегet, 8—10 kat. hold kibányászása biztosítja. Jelenleg 2500 kat. hold tőzегterület áll a centrálé rendelkezésére, ami a mostani termelés és fogyasztás mellett legalább 100 évig elég lesz. Tökéletesebb energiakihasználás szempontjából nem az égetés útján előállított hőenergiát veszik igénybe, hanem kevés oxigén és vízgőzzel telt kazánokban fej-

lödő tőzeggázt. A gázfejlődés egyik mellékterméke a kátrány, még ugyanezen kazánban kicsapódik, a szennyezett gázt pedig vízgőzzel telt generátorokon vezetik keresztül, miközben a szennyező anyagok kicsapódnak belőle. Az ekként megtisztult gáz gázmotorokba kerül, hol robbanás útján az elektromos energiát termelő dinamók hajtó energiájává alakul. 4 drb 350 lóerős dinamó fejleszti a fogyasztásnak megfelelő áramot, mely 15 ezer voltra feltranszformáltan szalad szét Moson vármegye községeibe. A burgenlandi falvak észrevéve a szomszédos centrálé működését, a tartományi kormányzóság engedélyével átvezették a trianoni határon. Mosonszentjános, Mosonszentpéter, Mosonszolnok, Hegyeshalom, Rajka, Oroszvár, Kálnok, Halászi, Tarcsa, Féltorony, Tétény községek élvezik az egykor kárhoztatott mocsárvilágnak, a Hanságnak áldását. Ezen áramot használják a főhercegi majorok; márialigeti, magyaróvári malmok s az óvári sörgyár. Áldását érzi a mezőgazdaság is, amennyiben az uradalmi cséplések 90%-át villanyerővel végzik. Ezen cséplés úgy történik, hogy az asztagokat 40—50 m. távolságban helyezik el a fővezetékől, honnét a letranszformált áram kábelén szalad a cséplőgép előtti motorhoz. A cséplőgéppel szemben előnye az ilyen motoroscséplésnek az, hogy a gépet negyed óra alatt üzembe lehet hozni s a cséplés mennyiségét egyedül a cséplőgép teljesítő képessége korlátozza. Naponta egy nagyobb gép 250—300 q gabonát könnyen ki-csépel.

A tőzeg hőenergiáját használja fel az eszterházi uradalom részint villanytermelésre, — Tőzeggyári major, ipartelep — részint a mozdonyok, gőzekék, gőzkazánok fűtésére. Ugyancsak mezőgazdasági célokat szolgál a tőzeg trágyakénti alkalmazása. Ezt részint alomtőzegezés, részint pedig tipratás útján állítják elő. Az eszterházi Tőzeggyár e nemű telepe, mely 30 m. széles, 60 m. hosszú, nemcsak hazánkban egyedüli, de a külföldi viszonylatban is alig akad párja. Méreteit illetőleg s forgalma után valósággal trágyagyárnak minősíthető. Mesterségesen készítik a trágyát, amennyiben 500 drb állatnak istálló-trágyájával nagy mennyiségű tőzeget tipratnak össze a növénydek marhák révén. A csatornában húzódó trágyalevet tőzegporral itatják fel s ez szintén a trágyatelepre kerül. Intenzitására jellemző, hogy nemcsak ennek a majornak szükségletét fedezi, hanem a távolabbi, kevés állatállománnyal rendelkező gazdaságokat is ellátja a motorvonatokon szállított trágyával.

A telkesítés.

Említettük már, hogy a szabályozások következtében erősen alásüllyedő talajvíz a nagyterjedelmű belterületek réti növénytakarójának részben vagy egészben való elszáradását vonta maga után. Ezen elértéktelenedéssel kapcsolatban vetődött fel Kovátsits Károly agyában a gondolat: a tőzeggel fedett belső területeknek szántókká való átalakítása, mely eljárást *telkesítésnek* nevezzük. Ezideig négyféle módon kísérleteztek vele: 1. gözekegigolozással. (7. ábra), 2. a tőzeg kiegészítésével, 3. a tőzeg lebányászásával, 4. a lebányászásra nem kerülő réteknek tipratással, öntözéssel, mesterséges trágyázással és nemes fűmagoknak felülvetésével való javításával.

A szükség szerint 1 m. mélyre leengedhető rigolozóékével az aránylag vékony — (40—60 cm.) tőzegréteggel fedett területeket telkesítik. Az eljárás akként történik, hogy a tőzegréteget az altalaj 20—25%-ával összekeverik. Amennyiben a felszínen nagyobb, összefüggő tőzegdarabok fordulnának elő, úgy a munkások azokat összeszedik. Olyan mélyebb területeken, hol az eke szántási mélysége a tőzegvastagságnál kisebb volt, csak a következő évben kerül felszínre az altalaj. Természetesen csak géperővel lehet az elhalt növénymaradványokból összefont tőzegtakarót feltépni, összeboronálni s a vetőmag befogadására kellően elkészíteni. Esterházy herceg uradalmi Hanságában, amennyiben a tőzegréteg kevés helyen volt 60 cm.-nél vastagabb, a telkesítés nagy része rigolozóékével történt. Kb. 8 ezer holdra tehető az így felszántott terület. A telkesítés eme nemével törték fel a tarcsaiak is közel 3 ezer hold hansági kaszálót. Törekvésüket a kormány ingyen műtrágya adással támogatja.

Egy ízben égetés útján is próbáltak telkesíteni, azonban egyedüli előnyén, a területnek tőzegtől való könnyű megszabadításán kívül csak káros volt, amennyiben az értékes talajbaktériumokat elpusztította s egy-két évi termelés után teljesen kimerült. Ilyen módon kb. 100 holdat telkesítettek.

A félméternél vastagabb tőzegréteggel takart területek kibányászásra kerülnek s a tőzegtakarótól ekként megszabadított talajt a tőzeg elszállítása után, azaz a tőzegtermelésre következő második évben gözekével felszántják. (8. és 9. ábrák.)

Az egyelőre telkesítés alá nem kerülő réteket részint öntözéssel, vagy műtrágyázással, részint pedig nemesített fűma-

goknak felülvetésével próbálják értékesebbé tenni. A Vad-Hanság rétjeinek minőségét némileg javítja a legelésző állatok tiprása is.

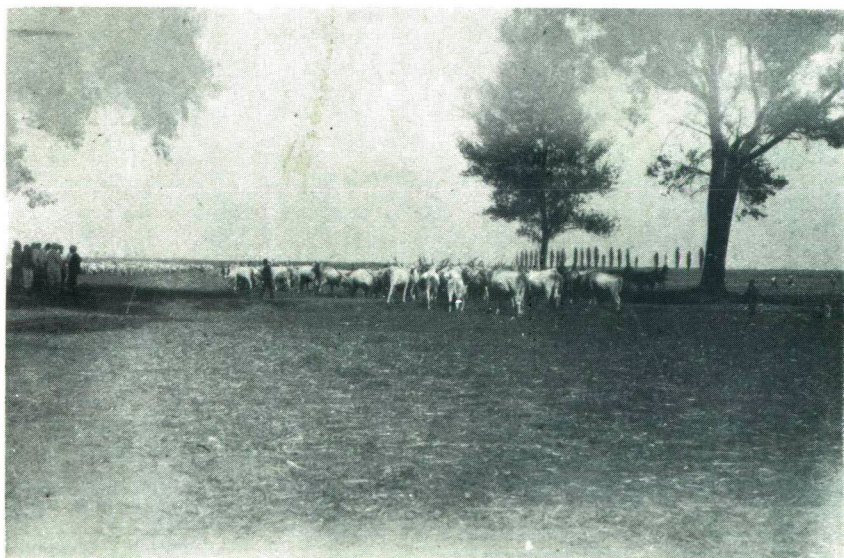
A felszínre került, tőzeggel kevert mocsári talaj a legkülönbözőbb szerves és szervetlen anyagok keveréke. Általában sötét, fekete színű, esetleg itt-ott márgás, nitrogénben (25%), mészben, szerves anyagokban, humuszban gazdag, foszforban nagyon szegény talaj, melyet még a lengedező szél is könnyen megmozgat. Épen ezen oknál fogva többszöri hengerlést s minél ritkábban történő talajmozgatást kíván. Egy-két évi munkálás után megszelídül s egyik lesz a legideálisabb termő talajoknak. Eredményes terméshozama mindig feltételezi a foszforos műtrágyázást. A cukorrépatermés kat. holdanként átlag 200—250 q, ezt megközelíti a cikóriatermés, a takarmányrépatermés átlag 300 q, sőt az utóbbi években elérte a 400 q-t is. Ha meggondoljuk, hogy ugyanekkor a rábaközi uradalmi földeken a cukorrépa átlagosan 200 q-t, a mosoni síkon pedig még a 150 q-t sem éri el, tudjuk csak méltányolni a telkesített földek gazdasági jelentőségét. Tengeri és a burgonya csak az emelkedett helyeket, főként a vízmentes peremet szereti. A mélyebb, vízenyős területeken lassan fejlődő tengeri gyakran nem érik be, ezért különösen a keleti medencében csak kisebb területeken látható. A frissen feltört talajban az első években kapásnövényeket termelnek (14. ábra.), amire azért van szükség, hogy a talajban maradt és felburjánzó gyomnövényeket még mielőtt elszaporodnának, könnyűszerrel kiirthassák.

Érdekes ellentét, csodás találkozása a természetnek: cukorrépatábla s belőle szétszórtan kiemelkedő, cukortartalmú nád! Második, harmadik évben már a gabonaneműek vetésére is sor kerül. Legnagyobb mértékben a búza, a zab szereti a hansági talajt. Búza átlagos termése 18—22 q, zabé 14—16 q között mozog. Ezt azonban nem egyedül a talaj kedvező vegyi összetétele eredményezi, hanem a szakszerű műtrágyázás s amint látni fogjuk, a termőmag is.

A mélyebb fekvésű területeket — Fertőcsatonna, Répce, Ikva közelében — hol a tavaszi és őszi esőzések alkalmával előfordul a talajvíz, nem szántják fel, hanem eme területeken műréteket létesítenek. Egyrészt nemesített fűmagokkal vetik be, másrészt műtrágyázzák (kat. holdanként 300 kgr. thomasalak, 80 kgr. 40%-os káli). Az így elkészített műréten eddig

12. ábra.
Tözegszállító motorvonat a vallai tőzegbányában.

13. ábra.
Esterházy herceg híres, földvári magyar gulyája.

elért maximális eredmény: 30 q anyaszéna, 22 q sarjú volt. Hogy minden talpalattnyi tőzegmentes föld termelés szolgáltatóba legyen állítva, a még rétek létesítésére sem alkalmas, mélyebb fekvésű területeken a kosárfűztermelést honosították meg.

Az eszterházi magnemesítőtelep nemzetgazdasági jelentősége.

Amikor a mondottakkal kapcsolatban elvonulnak szemünk előtt az egykori lápmocsarak, tőzegmezők helyén elterülő nagyszerű gabona-, cukorrépa-, tengeri-, repcetáblák, akkor ezt nem szabad egyedül csak a föld növényi élet fejlődését kedvezően befolyásoló strukturájának eredményeként tekintenünk, hanem néznünk kell az ezen csodálatos termést létrehozó alanyt: magát a termő magot is. Hiába áll rendelkezésemre egy nagyon kedvező kémiai összetételű föld, ha nincs jó vetőmagom, a termelés nem lesz mintaszerű. A nagybirtokon való termelés szerencsés helyzete az, hogy rendelkezésre állván kellő tőke, elérheti, ami minden intenzív gazdálkodás főcélja: a terület legjobb és legtökéletesebb kihasználását. Ezen elv vezette az eszterházi uradalmat a Hanság telkesítésével kapcsolatban magnemesítő telepének felállítására. 1919-ben létesült Eszterházán a magnemesítő telep,⁷¹⁾ melynek vezetését a hercegi uradalom Günther Imre intézőre bízta. Eredményes működését bizonyítja nemcsak országos hírneve, hanem magvainak külföldön való kelendősége is. 1927-ben 126 kat. holdon folyt a nemesítő munka 3 állandó u. n. konvenciós és 1183 férfi, 1758 női idénymunkás segítségével. Működése kiterjed a legkülönbözőbb gabona- és fűmagfélékre. Roppan nagy befektetést s mellette igen pontos, lelkiismeretes ellenőrzést igényel, hiszen minden egyed — legalább kezdetben — ellenőrzés alatt áll s külön törzskönyvezik fejlődését. Kísérleti célokra természetesen nem a legideálisabb talajt választják ki, mert ezen esetben a termelés nem az igazi termőképességet mutatná, hanem előkészítve a legkülönbözőbb helyi eshetőségekre, csak középfinom talajon történik a nemesítés. Gabonaművek közül őszi, tavaszi búza, rozs, őszi, tavaszi árpa, zab;

⁷¹⁾ Köhler György: Az eszterházi növénynemesítőtelep története. 1928. Kézirat. Felolvasás a magyaróvári gazdasági akadémián.

hüvelyesek közül: lóbab, repce; mák, tengeri; a legkülönbözőbb fűmagfélék nemesítésével foglalkozik a telep.

Hazai, tiszavidéki búzáknak, mely acélosságáról világszerte híres, klimatikus helyzeténél fogva aránylag korán érik, igen rossz tulajdonsága kicsi terméshozama s a rozsdásodásra hajló természete. Ezért mezőgazdáink egy olyan búzafaj kitegyesztésre gondoltak, mely egyrésztől rendelkezik a magyar búza acélosságával s koraérő képességével, másrésztől párosítja ezen tulajdonságokkal a rozsdamentességet, bő hozamképességét, erős szalma- és kalászszilárdságot. E cél elérésére a magyaróvári országos kísérleti állomás a tiszavidéki s ezen klímának majdnem megfelelő kanadai búzáknak keresztezéséből származó búzafajt tartotta legmegfelelőbbnek. Carman, Beal és Squarehead kanadai búzafajokat választották ki s végezték rajtuk a mesterséges keresztezést, amennyiben, — mint tudjuk, — a búza öntermékenyülő. Néhány évi kísérlet után a magyaróvári kísérleti állomás egy-két kgr. ilyen keresztezésből származó magot bocsátott az eszterházi nemesítő telep részére, amely ezen kicsi mennyiségű fajtiszta magból több évi ellenőrzéssel, kiselejtezéssel elszaporítás útján kitermelte az eszterházi „E” jelzésű búzákat. A kísérleti parcellákat jelző táblákkal látják el, amiért az onnan származó búzákat a parcellák számait viselik. Legjobban beváltott a Carman búzával történt keresztezés, mely „E 43/57” számmal került forgalomba. Újabban igen szép terméseredményeket hoztak „Beal” búzával való keresztezésből származó országszerte híres „E 11” és „E 18” számú búzákat. Utóbbira jellemző a négysoros kalász, átlagos termése 18—22 q, hektoliter súlya 83—84 kgr. Ezen bőtermőképesség dacára sikértartalma (nyújthatósága) nemcsak, hogy nem marad a tiszavidéki búzáé alatt, hanem miként a szegedi Back-malomban megejtett vizsgálat mutatta, jóval feletté van. Érése egy héttel előbb történik, mint a vidéken itt-ott még előforduló, régi magyar búzáké.

Tavaszi búzákból, melyek keresztezett, fajtiszta anyaga szintén Óvárról származik, a laza talajokat kedvelő 163-as sz. és a kötöttebb talajokon is boldoguló 164-es sz.-t tenyésztették ki. Ezeknek átlagos terméshozama kat. holdankint 15—18 q.

A rozs és a zab nemesítése nem keresztezés útján, hanem egyszerűen az egészségesebb termőalanyok kiválasztásával történik. Így sikerült kitermelni vékonyhájúságánál és jó beltartalmánál fogva országszerte közkedvelt „E 212” sz. zabot.

Lóbab, repce, mák, tengeri nemesítése többszáz holdon szép eredménnyel folyik.

Füfélékből főként a perjék — francia, angol stb. — csomósebír, tippan nemesítése történik nagyobb arányokban. 10—20 holdas parcellákon termelik a nemesített anyagokat, melyek keverékéből létesítik a 40 q, sőt 50 q évi termést biztosító műréteket.

Mielőtt a nemesített magvakat forgalomba hoznák, az eszterházi magtisztító telepen villanyrostálógép segítségével nemcsak a cséplés alkalmával esetleg bennmaradt gyommagvaktól, hanem még a kevésbbé életképes termőalanyoktól — könnyű szemek — is megtisztítják. Ezen rostálógép napi teljesítőképessége 4—5 vagon gabona.

A talajnak említett, kedvező összetétele s a nemesítőtelep által kitermelt fajtiszta vetőmagok képezik alapját az Eszterházy-féle hitbizomány hansági uradalmaiban folyó intenzív mezőgazdálkodásnak. Csak így tudjuk megérteni a telkesített tőzegterületek rekordterméseit, melyek nemcsak a környéken, hanem országszerte első helyen állanak. 1925-ben a kapuvári uradalom egyik 50 kat. holdnyi tábláján az „E 18” sz. búza holdanként 28 q átlagtermést hozott. A legnagyobb, hazánkban eddig hallatlan eredményt Öntésmajor közelében egy 11 kat. holdnyi táblán érték el az „E 11” sz. búza holdankénti 32 q-ás átlagtermésével.

Ezen bámulatos terméseredmények rövid idő alatt közkedveltté tették az „E” jelzésű eszterházi búzákat nemcsak hazánkban, hanem külföldön is, hova különösen az utódállamok részére a hitbizomány jelentős mennyiséget exportál. Dunántúlon alig akad uradalom vagy kisgazdaság, mely ne vezette volna be termelését. Újabban a gazdatársadalmunk többtermelési mozgalmát a földművelésügyi minisztérium támogatja, amennyiben az eszterházi nemesített búzákat tőzsdei áron bocsátja a jelentkező kisgazdák részére. Természetesen kisgazdáink a kevésbbé művelt, trágyázatlan földeiken nem érhetnek el ilyen csodálatos terméseredményeket, azonban még így is az „E” jelzésű búzákkal bevetett földek átlagos hozama 3—4 q-val nagyobb, mint a régi búzával bevetett földeké.

A magtermésnek megfelelően jellemző sajátosságuk bő szalmahozamképességük. Ennélfogva az uradalmaknak annyi szalma áll rendelkezésükre, hogy annak csak egy részét tudják

az állatokkal összetipratni, másik részét eladják, vagy különösen újabban mesterséges trágyacsinálásra használják fel. E téren Frigyes főherceg tarcsai uradalmának a szivattyú közeli felállított trágyatelepe úgyis, mint hansági, de mint országos specialitás is külön említést érdemel. Fontossága kitűnik abból, hogy épen azon majorban, mely jelenleg még nem rendelkezik területe trágyaszükségletének előállításához megfelelő marhaállománnyal, előteremti a kívánt trágyamennyiséget. Előállítására úgy történik, hogy egy gödörbe szalmát helyeznek, melyet négyszer annyi vízben, mint volt a szalma, áztatnak, hozzáadva a trágyázandó területek szükségletének megfelelő kémiai alkatrészeket: mésznitrogén, szuperfoszfát stb. Rothadása alkalmával keletkező hőmérsékletét állandóan figyelik s vigyáznak arra, hogy 60° C-nál jobban fel ne melegedjék, mert ez esetben könnyen kigyullad, vagy legalább a benne levő baktériumok elpusztulnak. Ennek megakadályozása végett gyakran kell öntözni, amit a közelben levő szivattyútelep segítségével oldanak meg.

A milió állattenyésztésének képe.

A Hanság medencéjének majdnem felét — 47·9% — a réti vegetáció takarja. Nagyrésze kb. 30 ezer hold az u. n. „Vad-Hanság“, míg a másik része, kb. 17 ezer hold műrét és legelő. A rétek legnagyobb része Esterházy herceg, Frigyes főherceg és gróf Wenckheim tulajdonát képezi. A keleti medence északi részén elterülő kb. 5 ezer holdas hansági rét a szolnoki gazdák tulajdona. Nagyobb rétterületei vannak Lébénynek, Mosonszentmiklósnak, Sövényházának és Tarcsának. Míg az említett községek rétterületei a községekhez elég közepes sávokon helyezkednek el s nagyrészt legelők, kevésbé kaszálók, addig az uradalmi rétek jelentős százaléka a Vad-Hanságra esik. A hanságmenti községekben egykor általánosan dívó szénakereskedelem teljesen megszűnt, az uradalmak azonban a takarmánytermelésre kevésbé alkalmas távoli gazdaságaik szénaszükségletét innen fedezik. Az uradalmi rétek jelentős részét a peremközségek lakossága takarítja össze az árverés alkalmával megállapított feltételek szerint: feliben vagy harmadában. Bár a peremeken folyó intenzív állattenyésztés is a hansági legelőkön s rétek szénatermésén alapszik, nekünk e

helyen mégis az Esterházy-féle hitbizomány hansági majorjainak speciális állattenyésztését kell vizsgálnunk, amely modern berendezkedésével messze vidékeken ritkítja párját.

Minden fejlett mezőgazdálkodásnak elengedhetetlen kelléke a nagyarányú állattenyésztés. A termelt takarmánynövényeket értékesíteni, a termésthözó föld elvesztett energiáit pótolni kell, amit pedig csak az állattenyésztéssel kapcsolatban lehet megoldani. A Hanság bótakarmányú területein alapszik Esterházy herceg mintaállattenyésztete. Jellemző, hogy az egyes fajok külön-külön majorban vannak elhelyezve, azért, hogy így szakszerű kezelésük, ellenőrzésük könnyebben történhessék; a különféle állati betegségektől való óvakodás miatt pedig a községektől távol, takarmányozásuk megkönnyítése végett mindjárt a takarmánytermelés helyén, a Hanság közepén emelt majorokban vannak. Szarvasmarhatenyésztésükben a legkülönbözőbb fajú állatokkal találkozunk. 1920-ban 1213 drb simenthali, 810 berni, 1645 magyar, 160 ostfriz-freiburgi keresztezésű szarvasmarhájuk van; összesen: 3198 drb. Ezenkívül 40 drb bivaly, 348 ló, 8 drb számár. Sertésenyésztésük ekkor még 1312 drb-ból állott, — 866 drb mangalica, 436 drb vorkshire, — de a kapuvári húsgyáruk felállítása óta jelentékenyen megszaporodott. Külön majorban van felállítva az u. n. hízlalótelep 1200 drb sertés hízlalására.

Tejgazdasági szempontból igen nevezetes a tözeggyári tehenészet, mely keletfriz és freiburgi kereszteződésből származó fekete-tarka lapálymarhákból áll. Az eredetileg keletfriz lapálymarha a nedves, meglehetősen hűvös tengeri klímától erősszerre a mi szárazabb éghajlatunkra kerülve nem tudott aklimatizálódni s így 8—10 év multán tüdővészben elpusztult. Ezért Svájból importált u. n. freiburgi apaállatokkal keresztezték őket s utódaik nagyszerűen beválnak s nem reagálnak semmiféle betegségre. Általában igen jótejelő állatok, nem ritka közöttük a napi 30 litert adó. Természetesen csak azáltal képesek ezen teljesítményre, hogy nagyszerűen takarmányozzák őket, nemcsak nyers takarmánnyal, hanem darával is, melyből mindegyik tejhozamával arányos adagot kap. 4022 kg.-os évi átlagos tejhozamuk 3·29% zsírtartalmú. Fejési átlag naponta 11·2 kgr. Tejelést illetőleg nem marad messze mögöttük a 100 drb-ból álló hazai tájfajta tehenészet sem átlagosan napi 10 literes tejhozamával. Mint különös, nemcsak hansági,

de Csonka-Magyarországon is ritka helyen található specialitást kell megemlítenünk az 1645 drb-ból álló magyar gulyát. (13. ábra.) Igaz, nem olyan vad, mint elődje, amely a Hanság lápjain bugdácsolva legelészett, de szilajabban jár a feltikkadt talajon s büszkébben hordozza magasra emelt fejét. Szarvasmarhatenyészettel vetekszik a lóállomány legválogatottabb — lipicai, noniusz és furiózo — fajaival.

A tehenészettel kapcsolatban igen fejlett tejgazdálkodás folyik úgy az uradalmakban, valamint a peremközségekben. Főhercegi, hercegi uradalmakból s a peremtelepülésekből származó mosonmegyei sajtok jó hírnévre tettek szert. A községek közül főként mosonszentpéteri, mosonszentjánosi, szolnoki s lébényi tejszövetkezetek által készített u. n. ilmici és elit sajtok vannak a forgalomban elterjedve. Esterházy-uradalom ezen kívül juhsajtot is gyárt. 1600 liter tejet dolgoz fel naponta a hitbizomány sajtgyára, azonban a tej nagyrésze miként a községekből, úgy innen is a városi piacokra, főként Budapestre kerül. Figyelemreméltó a tözeggyári tejhűtő, egy svájci pap találmánya, — amely a szállítás közben előfordulható megsavanyodás megakadályozás végett 4°-ra hűti le a tejet. Ezen lehűtött tej a vasútig való szállítás közben még a legnagyobb nyári hőségben sem melegszik feljebb 8°-nál, ami a vasúti zárt kocsikban Budapestig alig 1—2°-ot emelkedik.

A hanságmenti községek fejlett állatgazdálkodása elsősorban a tágas legelőkön nyugszik, azonban kétségtől érdekedme a nagybirtokokon folyó mintagazdálkodásnak is, mely részint példaképen áll a kiskgazdáink előtt, másrészt apaállatok tenyésztésével fajtiszta anyagot bocsát a községek rendelkezésére. A soproni, győri s magyaróvári gazdasági egyesületek éber figyelemmel kísérik a kiskgazda-társadalomnak e terén tett megmozdulásait s ismeretterjesztő előadásaikkal, díjazással összekötött állatkiállításaiikkal jótékony hatást gyakorolnak a millió állattenyésztésének fejlődésére. Alig egy félszázaddal ezelőtt még a lótenyésztés volt túlsúlyban, ma különösen az autóipar fellendülése folytán a szarvasmarhatenyésztés lépett előtérbe. A Hanság ellentétes oldalain a mosoni Tószögben és a győrmegyei Tóközben inkább a lovat alkalmazzák mezőgazdasági munkákra; a rábaközi perem s a keleti medence környéke: Szentjános, Szentpéter, Szolnok, Lébény, Szentmiklós ökörállományáról híres. Juhok száma 7—8 ezer drbra tehető, melynek nagyrésze uradalmi birtokra esik.

Utóbbi években igen erősen megnövekedett a millió baromfitenyésztése, amely nemcsak a győri, soproni, magyaróvári, kapuvári, csornai piacokat látja el termékeivel, hanem minőségének javulása folytán külföldre is sokat szállít. 1926-ban létesült a földszigeti uradalomban állami támogatással egy Rhodé Island-fajta tyúktenyészet, mely egyelőre még csak a kiscsibák részére államilag szétosztandó tenyészanyag kitenyésztésével foglalkozik. Jelenlegi állománya 1200 drb; 210 drb mexikói, fehér pulyka, 60 drb pekingi kacsa. Természetesen ez még csak kezdet, mely később tojás és húanyag a külföldre való exportálására fog áttérni.

A földszigeti uradalom tyúktenyészetének érdekessége az u. n. vándortyúkol-, vagy cirkuszbódérendszer, amely ke-rekekre szerelt többszáz tyúk részére elegendő ólaktól áll. Előnyük az, hogy aratás és cséplés után állati erővel kihúzzák a tyúkólakban levő fiatal, fejlődő jércéket a kazlak környékére, tarlókra, sőt a répaföldekre is, ahol friss levegőn élve jól fejlődnek, takarmányozásuk pedig 4—5 hónapig semmibe sem kerül.

A mezőgazdasági gyáripár.

Minden intenzív gazdasági életnek jellemző tulajdonsága a termő területek legtökéletesebb kihasználása, ami mennyiségbeli s minőségbeli többtermelést jelent. Magától érthetőleg, közvetlen formában ez nem sok változatot nyújt. A föld első formában u. n. nyersanyagokat terem, melyeknek igazi értéket csak a feldolgozás kölcsönöz. Amíg ezt a tökehiányban szenvedő kisgazdaság kevésbé tudja megvalósítani, addig a Hanság területén folyó nagybirtokos gazdasági rendszer példa rá, mint lehet a mezőgazdasági terményeket értékesebbé tenni a saját gyáraiban való feldolgozás és kész áruként való eladás révén. Vizsgáljuk csak az egyes mezőgazdasági termények: gabonaneműek, kapásnövények, állatállomány értékesítési formáit.

Az összes mezőgazdasági iparágak között intenzitásánál fogva az első helyet foglalja el a malomipar. Milióink gabonatermő jellegét legjobban kidomborítja, hogy az aránylag nem nagy területű medenceperemen 5 gőzmalom helyezkedik el: 2 Kapuvárott, 1 Csornán, 1 Mosonszentjánoson, 1 Mosonszentmiklóson. Hogy mennyire

nemcsak a környék lisztszükségletének fedezését vannak hivatva biztosítani, elárulja azon tény, hogy valamennyi vasútállomással rendelkező, központban épült. Hajtóerőül kizárólag szénét használnak, amennyiben, a hansági folyók csekély esésüknél fogva jelentékenyebb energiatermelésre nem alkalmasak. Inkább csak helyi jelentősége van a fertőendrédi vízimalomnak. A szolnoki, szentandrászi szélmalomoknak már csak a külső formája árulja el, hogy a szél erejére támaszkodva valamikor működésben lehettek.

A pénzszűkében szenvedő kisgazdáink gabonafeleslegüket kénytelenek akkor s olyan mennyiségben eladni, amikor arra szükségük van, mozogjanak bár a tőzsdei árak a legalacsonyabban. Ezzel szemben a nagybirtokosok gabonájukat saját malmaikban megőrlik s mint lisztet adják tovább, (hercegi gözmalom Kapuvárott, gróf Wenkheim mosonszentmiklósi gözmalma, Frigyes főherceg magyaróvári hengermalma), vagy miként a bürgonyát s répát is szeszfogyasztásra (Esterházy herceg öntésmajori, Glázer Géza földszigeti, Frigyes főherceg mosonszentjánosi gyára), sörgyártásra (Frigyes főherceg magyaróvári sörgyára), sőt keményítógyártásra (Glázer Géza földszigeti gyára) használják, hogy értékét annál jobban kihasználhassák.

A vidék nevezetes iparnövényének, a cukorrépának feldolgozása részint a petőházi, részint osztrák területen, a hírmicukorgyárban történik. Intenzív termelése főként a kapuvári s vitnyédi, híres dohánytermelés államilag történt beszüntetése óta folyik. Rokonnövénye, a cikória csak újabban kezd tért hódítani a medencében s átértékesítésével a mosonszentjánosi Fránk-féle gyár, illetve Glázer Géza somogy megyei gyára foglalkozik.

A nagymennyiségű takarmánynövényekre s a mezőgazdasági gyáripár melléktermékeire támaszkodó intenzív állattenyésztés egy belterjes gazdálkodásban még nem jelentheti a termelés végső stádiumát. A hizlalt állat az ő szemében tulajdonképpen még nyers termék, melyből az igazi értéket csak úgy tudja kitermelni, ha húsgyáraiban feldolgozza s mint feldolgozott árut közvetítők kizárásával a saját üzleteiben bocsátja a közönség rendelkezésére. Valósággal láncszemként kapcsolódott Esterházy herceg hitbizományi mezőgazdálkodásába egy húsarúgyár s hozzátartozó városi lerakatok felál-

14 ábra.

A kép baloldali, telkesített területén répa-tábla, háttérben tőzegboglyák, előtérben kibányászatlan terület flórája és körülásott tőzegoszlop látható.

lításának szükségszerűsége. 1923-ban létesítették ezen húsgyárat Kapuvárott, mely azóta 100 állandó munkással szünet nélkül működik. Évente 30 ezer drb sertés, 3 ezer drb szarvasmarha, 2 ezer borjú kerül feldolgozásra. Nagyarányú működését mutatja, hogy óránként 30 drb sertést dolgoz fel. Az uradalom összes levágásra kerülő állatait itt értékesítik, azonban ez még mind kevés a gyár szükségletéhez képest, amely már annyira kinőtte magát eredeti kereteiből, hogy az egész vármegye állattenyésztését hatáskörébe vonta. Sertések közül főként a yorkshire-fajokat használja, minek következtében a vidék sertésenyésztése ez irányban fejlődik. Ezen fajnak előnye az, hogy aránylag fiatalon, már fél éves korban eléri a 70—80 kgr.-ot, amikor a gyár értékesíteni tudja. Nagyobb gazdasági üzemek maguk, kisgazdáktól pedig a hitbizomány szállítja el az állatokat.

Termékei között a legkitűnőbb specialítások: prágai sonka, kalbászfélék, szalámi és húskonzervek szerepelnek. A sonkakonzervek 1—5 kg.-os dobozokban kerülnek forgalomba kgr.-ként 5 P átlagos áron. A gyár készítményeinek versenyképes minőségét egy német és egy cseh hússpecialista a legelső színvonalon tartja. A húsfeldolgozó műhelyekben mindenütt a legnagyobb rend és tisztaság uralkodik. Termékeit egy-két éven belül úgy országszerte, valamint külföldön megkedvelték. Hazánk minden nagyobb városában van lerakata, Ausztriában pedig, hova saját autóival szállítja termékeit, Bécs a legnagyobb piaca. A húsgyártás melléktermékeiből glicerint, szappant és vérlúgsót készítenek.

Erdőterületek.

A millió ősi ingoványtalaja a mérsékelt övi erdővegetáció igényesebb fáinak — tölgy, cser, bükk, fenyő — elterjedését, azok életműködésére káros földrajzi viszonyainál fogva lehetetlenné tette. Egyedül a víziéletre berendezkedett higrofitá fanemek: mézgas, éger, (almus glutinosa), fehérnyír (bétula alba), hamvas és terjedő fűz (salix cinerea et repens) tekinthetők a Hanság természetes, ősi erdőformációjának fáiként. Elterjedésük, amit a régi térképek, sőt korhadtt famaradványaik bizonyítanak, főként folyók segítségével történt. Kiszárá, Répce áradásai alkalmával kitépték a partjaikon megtelepe-

dett fákat s úgy ezeket, valamint a magjaikat, illetve gyökereiket a rohanó ár a Hanságba sodorta. Itt a folyó medréből szét-esve a magával hozott anyagokat: iszapot, galyakat, fákat leejtette, miáltal az utóbbiak a folyóhordta iszapban könnyen gyökeret vertek s lassanként elterjedtek. Állításunkat igazolja a tényleges helyzet, vagyis az erdők a legrégibb idők óta igen nagy százalékban a medence déli oldalának folyóhálózata mentén az u. n. öntéstalajokon helyezkednek el galériaszerűen. Évszázadokkal ezelőtt is majdnem ugyanazok a vonalak voltak az erdőhatár keretei, mint ma, azzal a különbséggel, hogy akkor még kevésbé voltak olyan tömöttek, zártak. Már II. József korában — 1786-ban — a Kapuvári Égererdő a Hanság legnagyobb erdeje, (8100 kat. hold), amelyhez néhány 2—300 holdas erdősziget csatlakozik. E korból megemlíthető erdők: a mosonszentjánosi határban levő Szálas, a szentpéteri Tölgyerdő, Untergareis-Wald a Király-tótól északra, a Répce Bösárkány—Acsalag közti szakaszának jobb oldalán a Nyírerdő. (Ettől kapta nevét a Károly- vagy Nyirkamajor.) Összefüggő, hatalmas erdőség húzódott a győri országút mindkét oldalán Vitnyéd-től Babot felé. A vitnyédi határban levő északi részét csak a Répce választotta el a Kapuvári Égererdő dny.-i sarkától. Ezen említett tölgy- és cseredőkben még a múlt század hatvanas éveiben nagyarányú makkoltatások folytak. A mezőgazdasági kultúra csak foltjaiban hagyta meg az egykor hatalmas erdőket. Kiss J. szerint⁷²⁾ a XVIII. sz. végén Osló és Királytó közti területen 3 holdnyi fenyves — Öreg- és Kisfenyves — állott s ebben olyan hatalmas fenyők voltak, hogy a földesúr jobbágysai egy-egy darabért 8 forintot is szívesen adtak. Érdekes és szinte hihetetlen jelenségnek tűnik fel, ha meggondoljuk, hogy napjainkban is, amikor a medence jóformán víztelenítve van, az említett helytől nem messze húzódó Hosszúdombon 200 hold kísérleti fenyves csak vergődik s nem boldogul a klímával.

A XIX. sz. szabályozásai az erdőterületek összetételében s elhelyezkedésében is némi módosítást idéztek elő. A mocsarak s a víz visszahúzódása következtében az erdőhatár részint természetes módon követve a vizeket, másrészt emberi beavatkozással a medence mélyebb területei felé torlódott el.

⁷²⁾ Kiss I.: Mon. Hung. I. k. 346. l.

Az uradalmak a mezőgazdálkodás céljaira alkalmas, kiemelkedő peremterületeken kiírtották az erdőket, viszont a termelésre kevésbé alkalmas, mélyebb mocsárterületeket beerdősítették. Így szabadult meg Földvár környéke az erdőtől s ezért húzódik ma a Kapuvári Egererdő a Kistrépcze mentén egész a Fertő-csatornáig. Jelenleg a következő erdők érdemelnek említést: a Kapuvári vagy Nagy Egererdő, mely nagyjából az Ikva és Király-tó között helyezkedik el, ma is a Hanság legnagyobb erdeje; a Király-tó keleti oldalán, a Rábcától délre helyezkedik el a Csíkoseger, vagy mint régente nevezték: Lapincseger; a Fertő-csatorna és Király-tó között van a Tarcsai Egererdő, melytől északra, a Fertő-csatorna balpartján a Főhercegi Egererdő húzódik nyugat-kelet irányban; a keleti medencében levő Szentjánosi Szálas, Szentpéteri Tölgyerdő, Mosoni Mocsárerdő és az Ottóteleki Egererdő az előbbieknél aránylag jóval kisebb terjedelműek. A Hanság mai erdőinek kiterjedése 17 ezer kat. holdra becsülhető, melynek nagyrésze az Esterházy-féle hitbizomány tulajdona. A nyugati medence Fertő-csatornától É-ra fekvő részére jellemző, hogy kivéve a főhercegi Egererdőt, teljesen fátlan. (5. ábra.) Ezzel szemben a medence déli folyójárta vízenyős területein, különösen az árkok, folyók, csatornák szélét kísérik, számtalan fasor látható, amelyek egyes helyeken pld. a Farádi- és Tamási-Hanságban, hol a gazdák rétjeit határolják, majdnem zárt erdővé tömörülnek.

A szabályozások eredményeként a talajvíz oly mélyre süllyedt, hogy míg előbb sok is volt a víz, addig mostanában az égererdők vízhiány következtében létükért küzdenek s így szükségessé vált öntözésük. Ez utóbbi téren azonban az erdő s mezőgazdasági érdekek összeütközésbe kerültek, mert amennyire szüksége van a higrofita fanemeknek a vízre, ép annyira nincs szüksége az öntözésre az erdővel határos mezőgazdasági területeknek, sőt rájuk nézve az öntözés egyenesen káros. Épen ezért a hitbizomány vezetősége újabban azon helyes tervvel foglalkozik, hogy a jelenlegi erdőterületeket átengedi a mezőgazdálkodás részére, az erdőket pedig áttelepíti a Királytó és Bősárkány között elterülő u. n. „Nagy-Hanság” mélyen fekvő, kevésbé hasznos területeire, amely mint „hulámter” a mezőgazdálkodástól függetlenül bármikor könnyen elárasztható.

Az erdőségek szakszerű kezelését ma erdőmérnökség végzi s így a mostani, friss ültetésű u. n. szálas erdők lényegesen különböznek a mocsárvilágból származó, régi pagonyerdőktől, melyek jellegzetessége a tőzegtalaj lesüllyedése folytán előállott 1—2 m. magas törzs, a róla szerteágazó gyökérszet (15. ábra) s az 5—6 ágú csenevész lombkorona. Utóbbiaknak eme tulajdonságaik őserdőszerű formát kölcsönöznek, miért nehezen lehet bennük mozogni.

A miliő átalakulása folytán az intenzív erdőgazdálkodás nemcsak a mennyiségbeli, hanem a minőségbeli maximális termelésre is törekszik, ami a Hanság erdőformációja puhafaféléinek — éger, nyír, nyár, fűz — a mindjobban terjedő, értékesebb keményfafélékkel — tölgy, cser, főként körisfajok stb. — szemben való háttérbeszorulását jelenti. Szállítása sem ütközik olyan nagy nehézségekbe, mint régen, amikor kizárólag a téli fagyok idejére szorítkozott, mert az iparvasút motorvonatai könnyűszerrel gördítik ki biztos alapzatú síneiken a hatalmas erdőségek faanyagát.

A táj gazdasági életének grafikonja : a mai úthálózat.

A medence északi és déli peremközségeinek egymással való kereskedelmi érintkezését, amint a szabályozások előtti úthálózat tárgyalásánál láttuk, a középük ékelődő, aránylag széles — 12 km. — lápvilág lehetetlenné tette. Ebből magyarázható meg a két perem településeinek éles ellentétű népisége és azok kereskedelmi életének különböző fogyasztó piacok felé való orientálódása. Táji jellegénél fogva e területet messze elkerülik a főkereskedelmi útvonalak. Bécs—Győr, Sopron—Győr közötti útvonalak a medencementi kereskedelemnek végcéljai. Utóbbi a déli peremközségekhez aránylag közel van, de a szabályozások előtti, ingoványos összekötőutak forgalmilag mégis nagyobb távolságot jelentettek, mint az északi települések mértanilag hosszabb útvonalai. A déli községek ugyanis szigettelepülések s az egymásközi érintkezésük, amennyiben előbb mindig érinteniök kellett a győri országotat, melyhez a községi utak kapcsolódtak, csak nagy kerülővel volt lehetséges. Ezzel szemben az északi peremtelepülések a Moson-felé vivő országotat ülték meg, mely részükre az egymással való érintkezésben csak előnyt jelentett.

A szabályozás s a vele egyidőben épített vasútvonalak a települések érintkezését illetőleg a táj életében új korszakot nyitnak meg. A három lápszükületen — Pomogy—Eszterháza, Bősárkány—Mosonszentjános, Sövényháza—Lébény között — keresztülvezető közlekedési utakat a mult század végén mindenkor jóljárható országutakká alakítják át. A rábaközi községek kelet-nyugat irányú forgalmának gyorsabb lebonyolítása végett 1875-ben forgalomba hozzák a győri országúttal majdnem párhuzamosan haladó Győr—Sopron—Ebenfert közötti vasutat. Az északi és déli perem községeit egymáshoz közelebb hozták, a rábaközi települések Bécs felé irányuló kereskedelmi vonalait pedig megrövidítették az Eszterháza—Pandorf és Csorna—Hegyeshalom között kiépített vasúttal. Az említett útvonalakkal a Hanság peremtelepüléseinek számbavehető forgalmi útvonalait el is soroltuk. Megemlíthető ugyan a Fertőcsatornáig vezető tarcsai műút s a vele majdnem összezsaladó osli közlekedési út, mint a medence északi s déli pereme közötti kapocs, azonban forgalmi célra kevésbé használják.

A peremközségek kereskedelmi élete földrajzi helyzetüknek megfelelően igen különböző irányok felé mozog. Az északnyugati perem burgenlandi községei — Pomogy, Valla, Tétény, Tarcsa — Bécs részére termelnek; Pusztasomorja, Mosonszentpéter, Mosonszentjános, Mosonszolnok forgalma főként Magyaróvár felé irányul; Lébény és Mosonszentmiklós forgalma Győr és Magyaróvár között arányosan oszlik meg; a déli területek községei Sopron és Győr kereskedelmi piacainak hatáskörében állanak. A rábaközi községek kereskedelmi életének sok szála fut össze Kapuvár és Csorna élénk heti piacain. A személyforgalom lebonyolítása főképen az északi oldalon a magyar és az osztrák községeket egyformán egybekapcsoló autóbushálózat segítségével mintaszerűen történik. A déli oldal e téren is hátrányban van, mert a Kapuvár—Csorna—Beled közti autóbushjárat kivételével a főútvonalakig a kocsin kívül semmi közlekedési lehetőségük nincs, sőt a közlekedést illetőleg egyelőre nem is várható fejlődés, mert a rossz karban levő megyeutak autóbushjáratokra nem alkalmasak. E hátrányt főként a győrmegyei peremközségek érzik, mert 5—10 km.-t kell menniök, ha a városok felé vezető forgalmi utakat — országutat, vagy vasutat — el akarják érni.

Az eddig elmondottak a Hanság peremközsegeinek forgalmi viszonyait tárták elénk. Teljesen ellentétes viszonyok uralkodnak a tulajdonképpeni Hanságban. Itt az úthálózatot illetőleg két területet különböztethetünk meg: 1. a külső u. n. telkesített területek és 2. a belső, Vad-Hanság, vagy helyesebben „Úttalan Hanság“. A telkesített területek építendő úthálózatának jellegét előre megszabta azon körülmény, hogy egy-egy nagybirtok távoli uradalmainak egységes gazdálkodását van hivatva lebonyolítani. Amennyiben a Hanság mocsártalaján egy szilárd, az év minden szakában használható úthálózat kiépítése nagy tőkebefektetéseket igényelt volna, másrészt a 15–20 km.-es távolságokban levő majorok s vasútállomások közötti forgalom lebonyolítása az állatokat hosszú időre elvonta volna a gazdaságból, ami pedig a gazdálkodásra roppant hátrányos, azért igen helyes meglátással az illető körök az uradalmi forgalom lebonyolító eszközéül a gazdasági iparvasutat választották. Bátrán mondhatjuk, hogy a telkesített Hanság forgalmát ma ez bonyolítja le. A vasútvonalak és az árokhálózat mentén húzódó dűlőutak szerepe inkább csak a mezőgazdálkodás terére szorítkozik.

Esterházy herceg hitbizományi birtokán kb. 75 km. az iparvasút hossza, mely az összes, fontosabb majorokat összekapcsolja és az államvasút öt állomására: Valla, Mexicó, Eszterháza, Petőháza, Kapuvár — szálad be. 3 drb. à 11 lóerős motor és 2 drb. à 17 lóerős gőzmozdony többszáz kocsival — bonyolítja le az uradalom forgalmát. Minden a medence felé jövő s azt elhagyó szállítmány az iparvasút segítségével történik. Motorvonatok hordják el a tőzezbánya tőzegét (12. ábra), szállítják az erdő levágott faanyagát, a majorok gabona, vagy bárminemű terményeit, takarmányt, sőt azok trágyaszükségletét is.

20 km.-es iparvasút köti össze a földszigeti bér gazdaságot Károlymajor és Mátyássziget érintésével a Csorna—Hegyeshalom felé vezető államvasút Csatárimajor kitérőállomásával.

Gróf Wenckheim Pál ottómajori gazdaságából 16 km.-es iparvasút visz a lébényi állomáson keresztül uradalma többi majorjába.

Frigyes főherceg Moson megyében szétszórt uradalmainak igen fejlett iparvasúthálózata lenyúlik a mosoniszéntjánosi

Hanság-Újmajorba. Ezen történik a Vad-Hanság gazdag szénatermésének az uradalom legtávolabbi majorjaiba való szállítása, sőt hegyeshalomi állomása révén bekapcsolódik a Bécs-felé irányuló forgalomba is.

Mint a Hanság-medence termékeinek forgalmi lebonyolítását szolgáló útvonalat, meg kell említenünk a Tarcsa—Tétény—Szentandrás közötti 12 km.-es iparvasutat, melyet az említett községek nagymennyiségű répatermésének elszállítása végett épített a hírimi cukorgyár.

A telkesített Hanság eme iparvasúthálózatának hossza 138 km.

Amilyen ideális úthálózattal találkoztunk a telkesített területeken, éppoly mértékben kedvezőtlen közlekedési viszonyok vannak a medence belsejében elterülő Vad-Hanság tözegedte, süppedő rétjein. Valósággal úttalan terület, mely derékigérő, füves vegetációjával szavannaszerű jelleget mutat. Kocsi-val csak a vékonyabb tözegréteggel takart réteket lehet megközelíteni, egyébként a folyók, csatornák s árkok mélyéből kihányt u. n. töltésúton bonyolítják le a szénahordást. Ennek dacára sem oly leküzdhetetlen forgalmi akadály ma a Hanság, mint volt akár csak egy félszázaddal ezelőtt a lápvilág korában. Sajnos, amikor a természet évezredes bilincse feloldódott, az északi és déli peremközségek érintkezése elé maga az ember dobott egy természetellenes, leküzdhetetlen akadályt: a trianoni határt. Ez utóbbi ezáltal a terület egységét is megbontja, amennyiben a Fertő-csatorna és a tarcsai Tőzegcsatorna által bezárt hansági területet Pomogy, Valla, Tétény, Tarcsa községekkel Burgenlandhoz csatolja.

A milióbe illeszkedő településforma: a major.

A szabályozások koráig a tulajdonképpeni medence településeiről nem beszélhetünk. A terület, amint II. József császár katonai felvételei mutatják, még a XVIII. sz. végén is egy hatalmas, összefüggő, településre kevésbé alkalmas mocsár. Kivéve a legelésző gulyára vigyázó gulyás nádból és sárból tákolts viskóját, az egész területen még csak nyoma sincs a településnek. Egyedül Bormázipusztán helyén áll egy-két épület, azonban az is, miként neve — Baromháza — mutatja, inkább a legelésző állat éjjeli pihenő helye, istállója. A múlt század 40-es éveiben meginduló szabályozások nyomán a medencében

itt-ott felütik fejüket a majorok is. Ekkor építik ki majorra Bormázpusztát, majd a tőzegtermelő munkások részére fedél alá hozzák Ottómajor, a medence déli oldalán pedig Földsziget és Mátyásszigetet létesítik. A nagybirtokos gazdálkodási rendszer jellegéből következik, hogy a miliő leendő településtípusa nem lehet más, mint a major, mely az uradalmak gazdasági centruma. A majorépítés új korszaka a szabályozások befejezésével vesz nagyobb lendületet s nyomon követi a telkesítéseket, részint pedig a tőzegbányászatot. Miután a telkesítés a peremekről indult ki, azért a majorok elhelyezkedése is főként ezen sávra esik. A medence közepén emelt majorok a tőzegtermelés bázisai. Míg a medence keleti részein aránylag kevés a major, addig a nyugati területeken egyik a másikat éri s teljesen áthidalják a medencét jelezve, hogy ezen a részen a medence peremeiről befelé tartó telkesítési sávok egymással találkoztak.

A majorok:⁷³⁾ Lászlómajor, Mexicó, Nyárosmajor, Nyárosi hodály, Jakabsziget, Kisház, Perekház, Feketebokor, Endrédújmajor, Eszterháza—Tőzeggyár, Rábaréti major, Földvárpuszt, Indiapuszt, Öntésmajor, Kisháza, Ihárosmajor, Csollányospuszt, Erdészlak, Kistölgyfapuszt, Gusztávpuszt, Tölösáljai puszt, Vadászlak, Házhelypuszt, Gyalázatos, Hanyörház, Királytómajor, Tölösmajor, Macskamajor, Gólyafa, Erdőlak, Mátyássziget, Földsziget, Hoszúdombmajor, Károly- vagy Nyirkamajor, Csátári major, Cséppuszt, Szivattyútelep, Tétényi major, Somorjai major, Mosonszentjános-Villanytelep, Mosonszentjános-Hanság-Újmajor, Erdészlak, Császárreéti major, Rónafőpuszt, Kisudvarmajor, Ottómajor, Bormázpuszt, Máriamajor.

A nevezett majorokban 4503-ra tehető a Hanságmedence állandó lakóinak száma. Ezen összeg az egész medence területét illetőleg 10-es, csak a telkesített sávra vonatkozólag 35-ös — tehát aránylag elég nagy — népsűrűségnek felel meg. Természetesen ők a terület megmunkálásának csak egy nagyon kis hányadát tudják elvégezni, épen azért sok — ezerre tehető azon idénymunkások, vagy hónaposok száma, kik az év nagyobb részét, tavasztól ősziig a Hanságban töltik.

A majortelepülés formája meglehetősen zárt négyszög, melynek egyik részén az intézői lak s a cselédség házai helyezkednek el, a többi oldalakon pedig a gazdasági épületek: magtárak, takarmányozók, műhelyek s az istállók vannak. Különösen az újabbaknak modern külsőt kölcsönöznek a téglá-

⁷³⁾ Nevük eredete rendszerint helyi jelenségekkel áll összefüggésben.

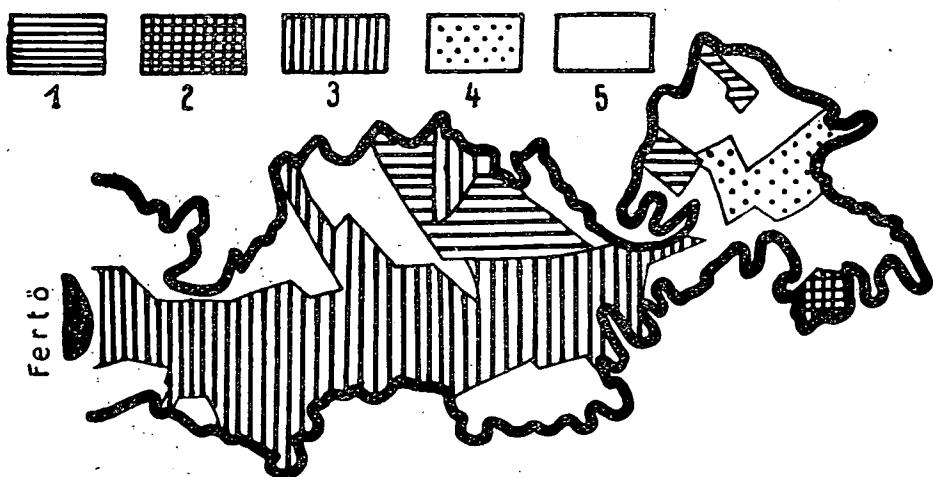
15. ábra.

A szabályozás következtében megsüllyedt talaj. A fák kiálló gyökerei jól mutatják a talaj süllyedésének mértékét.

ból épített palatetős házak az előttük levő vízvezetékekkel és villanylámpákkal.

A cselédség anyagi helyzete az országos viszonyok szerint igazodik. Fizetésük, melyet gabonában — 18—20 q részint búza, rozs és árpa — tüzelőfában, pénzben, állattartásban — tehén, disznó — és $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ hold földben kapnak meg, kb. 7 kat. hold tiszta jövedelmének felel meg. Ezenfelül évente gondozott, egészséges lakást kap, (szoba, konyha, kamara), amilyen nemcsak sok napszámosnak, de még kisgazdának sincsen. Szociális téren bizonyos mértékben öröndetes fejlődéseket láthatunk: a velük való bánásmód javulása, munkájuk értékelése s ennek következtében megbecsülésük mindinkább közelebb hozza egymáshoz az eddig nagy ürrel elválasztott munkaadó uraságot s az állati erőt nyújtó szegény, toprongyos cselédet. A legtöbb majornak saját, vagy közös iskolája van, azonban az onnét kikerülő, serdülő ifjúság szellemi irányítása és nevelése terén még igen sok tennivaló akad.

A majortelepülések táj szociális és nemzetgazdasági fejlődését az ismeretlen jövő homálya takarja; én bennük látom a nagybirtokok eljövendő, társadalmi átalakulásából kibontakozó községek csiráit.

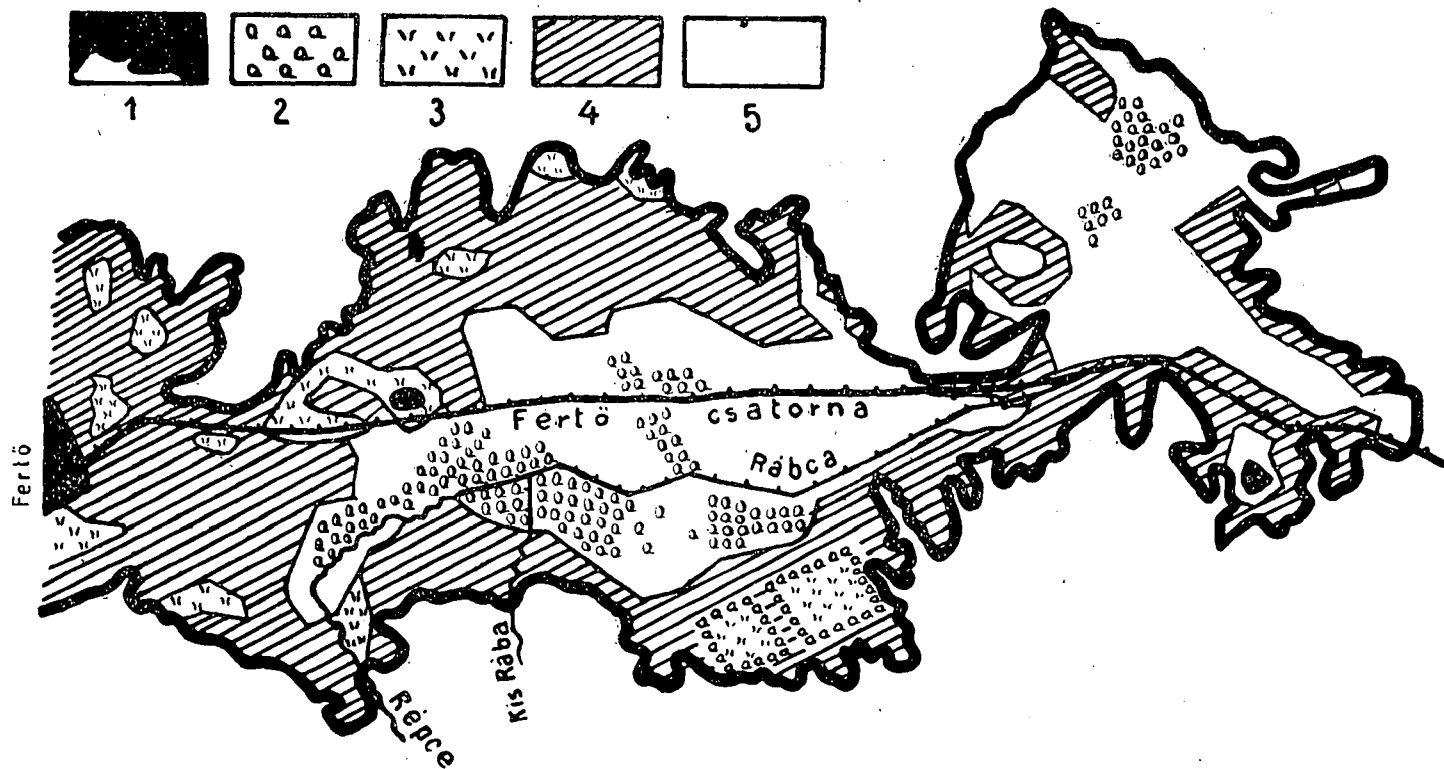

16. ábra.

A terület birtokosok szerint való megoszlása.

1 = Frigyes főherceg; 2 = a győri káptalan; 3 = Esterházy herceg; 4 = gróf Wenckheim; 5 = kisbirtokosok tulajdona.

Tervezte: Kövér J. Fidéi.

17. ábra.

A terület művelési ágak szerint való megoszlása.

1 = tó; 2 = erdő; 3 = mûrét; 4 = szántó; 5 = Vad-Hanság (láprétek).

Tervezte: Kövér J. Fidél.

A terület birtokosok és termelési ágak szerinti megoszlása

Birtokosok szerinti megoszlás: (16. ábra).

Esterházy herceg hitbizománya	58.000 kat. hold
Frigyes főherceg tulajdona	7.500 „ „
gróf Wenkheim Pál tulajdona	5.500 „ „
nagybirtok összesen	71.000 kat. hold
közép- és kisbirtok összesen	27.000 „ „

Összes terület 98.000 kat. hold

A területnek 72·4%-a nagybirtok és 27·6%-a kisbirtok.

Művelési ágak szerinti megoszlás: (17. ábra).

	szántó-terület	34.000 kat. hold
rét	Vad-Hanság	30.000 „ „
	műrétek és legelők	17.000 „ „
	erdő	17.000 „ „

Összesen 98.000 kat. hold

Művelési ágak szerint a területnek 34·6%-a szántó, 47·9%-a rét, 17·5%-a erdő.

A statisztikai adatok nyomán előttünk nagyjából feltáruló tájkép bepillantást enged azon nemzetgazdaságilag áldásos munkába, amely sokaknak tudtán kívül közel két évtizede folyik már csöndesen a Hanságmedencében, hogy kiegészítse a földbirtokosok vagyonváltságban megcsorbult uradalmait s pótolja nemzetgazdaságunknak Trianon által elrabolt termőterületeit.

Ime, a Hanság titokzatos mocsárvilága, melyről nagyapáink még egy félszázaddal ezelőtt oly sok, szép mondát regéltek, mint a mozivászon filmképe tűnt el szemeink elől, hogy helyet adjon az ember által gazdag tartalommal megtöltött kultúrképnek. Milióknk gyors iramú átalakulása fényes bizonyítéka a gazdasági földrajz azon tételének, hogy: fejlett gazdasági viszonyok, elsősorban a tőke a földrajzi tájak alakulását megszeménően befolyásolják.

Kövér Fidél József.